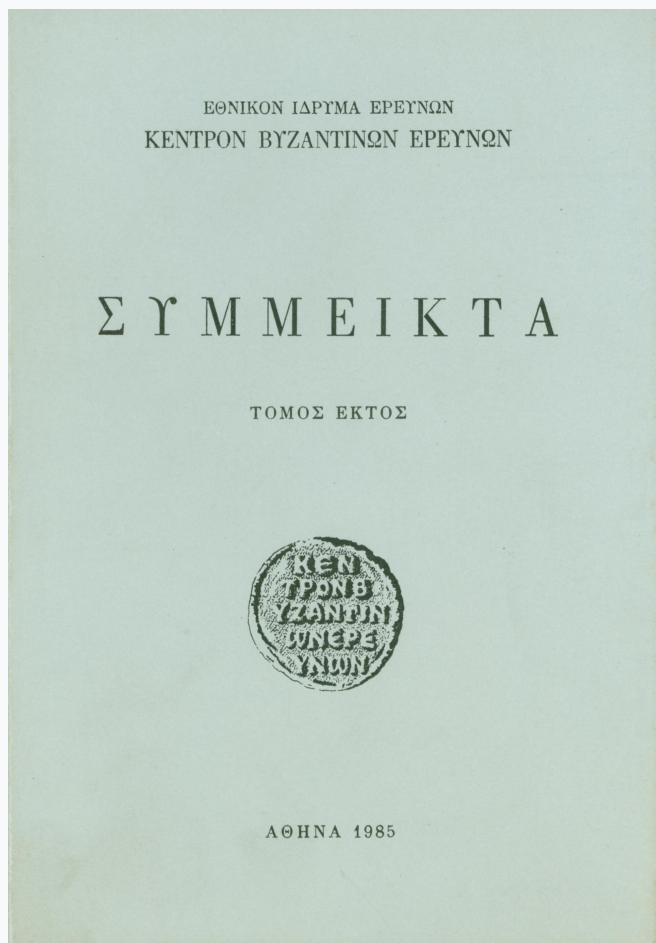

Byzantina Symmeikta

Vol 3 (1979)

SYMMEIKTA 3

Byzantinoarabica: Οἱ πρῶτοι Ἀραβοβυζαντινοὶ πόλεμοι στὴν Παλαιστίνη, Ἰορδανία, Συρία καὶ Φοινίκη. Συμβολὴ πρώτη: Κριτικὸς ἔλεγχος τῶν πηγῶν

Ἔρα Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ

doi: [10.12681/byzsym.659](https://doi.org/10.12681/byzsym.659)

Copyright © 2014, Ἔρα Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΒΡΑΝΟΥΣΗ Ἐ. Λ. (1979). Byzantinoarabica: Οἱ πρῶτοι Ἀραβοβυζαντινοὶ πόλεμοι στὴν Παλαιστίνη, Ἰορδανία, Συρία καὶ Φοινίκη. Συμβολὴ πρώτη: Κριτικὸς ἔλεγχος τῶν πηγῶν. *Byzantina Symmeikta*, 3, 1–28.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.659>

BYZANTINOARABICA :
ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΡΑΒΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ
ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ, ΙΟΡΔΑΝΙΑ, ΣΥΡΙΑ ΚΑΙ ΦΟΙΝΙΚΗ

Συμβολή πρώτη : Κριτικός έλεγχος τών πηγών

Τò πρόβλημα τής χρονολόγησεως τών πρώτων 'Αραβοβυζαντινών πολέμων είναι πολύπλοκο και έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις. Συνήθως πιστεύεται ότι οί δυσκολίες όφείλονται στο ότι οί μαρτυρίες τών άραβικών πηγών, πολλών σε άριθμό και πλούσιων σε λεπτομέρειες, είναι συχνά άσαφείς και άλληλοσυγκρουόμενες. 'Η διαπίστωση είναι σωστή. 'Αλλά δέν εύθύνονται γι' αυτό άποκλειστικά και μόνον οί ίδιες οί πηγές. Κατά τήν γνώμη μου, ή σύγχυση προέρχεται από το ότι οί 'Αραβολόγοι δέν έχουν ακόμη επιλύσει βασικά φιλολογικά προβλήματα τών άραβικών πηγών : άπουσιάζει ή κριτική μελέτη τής παραδόσεως τών κειμένων, ή επισήμανση και συσχέτιση τών πηγών τους¹. Οί περισσότερες εκδόσεις κειμένων έχουν γίνει τον περασμένον αιώνα, και πολλά κείμενα παραμένουν ακόμη, έστω και έν μέρει, άνέκδοτα².

'Εξ άλλου, οί υπόλοιπες παλιές πηγές (συρικές, κοπτικές, άρμενικές, βυζαντινές κλπ. — για τίς περσικές δέν μιλω, γιατί και μεταγενέστερες είναι και άναξιόπιστες) ή μάς δίνουν σύντομες πληροφορίες ή, δέν λαμβάνονται, όσο θα έπρεπε, ύπ' όψη. Αυτό συμβαίνει λ.χ. με τον Θεοφάνη, για τήν περίοδο που έξετάζουμε. Χαρακτηριστικό δείγμα τής ύποτιμήσεως τής μαρτυρίας του βυζαντινού χρονογράφου άποτελεϊ το ότι στο τελευταίο αξιόλογο κατά τά άλλα σχετικό βιβλίο του Hill³ (όπου επιχειρεϊται έλεγχος τών πηγών και όπου μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν τελειότατα συστήματα άποδελτιώ-

1. Τήν έλλειψη αυτή και τήν ανάγκη κριτικής μελέτης τών πηγών επισημαίνει και ό J. S a u v a g e t, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, έκδ. βελτιωμένη υπό Cl. Cahen, Παρίσι 1961, σελ. 35 κέ.

2. 'Αναφέρω ένδεικτικά τά *Ansāb al Ashrāf* του Baladhuri, που μόνον άποσπάσματα τους έχουν έκδοθῆ· πρβλ. R. Hill, *The Termination of the Hostilities in the Early Arab Conquests (634 - 656)*, Λονδίνο 1971, σελ. 6 - 7. 'Απ' όσο ξέρω άνέκδοτο παραμένει ακόμη μεγάλο μέρος από το βιογραφικό λεξικό τής Δαμασκού του Ibn Asakir. Πρβλ. *Encyclopédie de l'Islam*² (παρακάτω συντομογραφείται E. I.), λ. Ibn Asakir, κ.π.ά.

3. Hill, *Termination of Hostilities*.

σεως με̄ ἠλεκτρονικούς ἐγκεφάλους κλπ.), ὁ Θεοφάνης ἀπουσιάζει τελείως ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ ἀναγραφὴ τῶν πηγῶν (καὶ ἀπὸ τοὺς indices). Καὶ τοῦτο, ὑποθέτω, ἐπειδὴ πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, κυρίως ὁ de Goeje¹, καὶ ἀργότερα ὁ Caetani², εἶχαν ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀκρίβεια τῶν μαρτυριῶν του.

Οἱ δυτικοὶ ἱστοριογράφοι, σχεδὸν στὸ σύνολό τους³, δὲν ἐμελέτησαν ἀπ' εὐθείας τὶς πηγές (οὔτε κἂν τὴν ἐκτενέστερη χρονολογικὴ ἐκθεση τῶν γεγονότων ποὺ ἔδωσε ὁ Caetani στὸ πολῦτιμο καὶ ὀγκῶδες ἔργο του *Annali dell' Islam*), ἀλλ' ἀρκέσθησαν στὰ πορίσματα τῶν Ἀραβολόγων. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι καὶ οἱ νεώτεροι Ἀραβολόγοι, ὅπως ὁ Hill⁴, ἐνῶ χρησιμοποιοῦν στὴν ἀποδελτίωσή τους τελευταῖες μεθόδους ἔρευνας, ὅταν καταπιαστοῦν με̄ τὴν ἐκθεση τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ἀκολουθοῦν τὴν καθιερωμένη ἐπίσημη ἐκδοχή, ποὺ κωδικοποιήθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν Caetani, καὶ δὲν ἀνατρέχουν πάντα, ὅπως θὰ ἔπρεπε, στὶς πηγές.

Στὴν πρώτη αὐτῆ συμβολῇ δὲν ἔχω τὴν πρόθεση νὰ ἐξαντλήσω τὸ θέμα τῆς μελέτης τῶν πρώτων ἀραβοβυζαντινῶν πολέμων, οὔτε νὰ ὑποκαταστήσω τοὺς Ἀραβολόγους στὸ ἔργο τους. Ἡ ἐνασχόλησή μου με̄ τὰ θέματα αὐτά — ποὺ ἔγινε μέσα στὰ πλαίσια τῆς παρασκευῆς μιᾶς νέας Βυζαντινῆς Χρονολογίας ἀπὸ τὸ Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, στὸ ὁποῖο ἀνήκω — με̄ ὠδήγησε σὲ μερικές παρατηρήσεις καὶ διαπιστώσεις γύρω ἀπὸ τὴν ἀξιοπιστία τῶν πηγῶν. Με̄ ἔπεισε, εἰδικότερα, ὅτι ἡ παραμελημένη, λιτὴ ἀφήγησις τοῦ Θεοφάνη εἶναι πολῦτιμη, συνδυαζόμενη με̄ τὴν μαρτυρία τοῦ Baladhuri — ὑπὸ ὠρισμένες, ὅπως θὰ δοῦμε, προϋποθέσεις — καὶ με̄ ἄλλες πηγές, πού, παρὰ τὶς ἀτέλειές τους, κρύβουν κάποτε χρήσιμα στοιχεῖα.

Ἐναφέρω τὶς σπουδαιότερες πηγές κατὰ ἐνότητα, ἀνάλογα με̄ τὴν προέλευσή τους (βυζαντινές, κοπτικές, κλπ.) καὶ ὄχι κατὰ χρονολογικὴ ἢ ἄλλη σειρά.

1. M. J. de Goeje, *Mémoire sur la conquête de la Syrie*, Λούδουνον 1900, σελ. 83 κέ.

2. L. Caetani, *Annali dell' Islam*, τόμ. Γ', Μιλάνο 1910, ἔτος Ἐγείρας 13 (παρακάτω συντομογραφεῖται Ἐγ.) σελ. 64 κέ., 397 κέ.

3. Ἐναφέρω ἐνδεικτικὰ τὸ ἔργο τοῦ A. Pernice, *L'Imperatore Eraclio*, Φλωρεντία 1905, σελ. 268 κέ. — C. Becker, τὸ κεφάλαιο *The Expansion of the Saracens* στὴν Cambridge Med. Hist. τόμ. Β' (1913), σελ. 323 κέ. Τὰ σχετικὰ με̄ τοὺς Ἀραβες κεφάλαια τοῦ Marçais στὴν ἔκδοσις *Le monde Oriental de 395 à 1081* ὑπὸ C. h. Diehl-G. Marçais (στὴν σειρά *Histoire Générale* τοῦ G. Glotz, *Histoire du Moyen Age*, τόμ. Γ') Παρίσι 1936, σελ. 187 κέ. — X. Νομικοῦ, *Εἰσαγωγή στὴν Ἱστορία τῶν Ἀράβων*, Ἀλεξάνδρεια 1937. — Ἀ. Στράτου, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1969.

4. Hill, *Termination of Hostilities*, σελ. 75 κέ.

A'—Βυζαντινές πηγές.—Είναι φανερό πώς οί πρώτες συγκρούσεις μεταξύ Ἀράβων καὶ Βυζαντινῶν θεωρήθηκαν ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τους ὡς συνηθισμένα συνοριακὰ ἐπεισόδια καὶ ληστρικές ἐπιδρομὲς τῶν νομάδων τῆς Ἀραβίας.

Ὁ Γεώργιος Πισίδης ¹, πού ἐξύμνησε τὰ κατορθώματα τοῦ Ἡρακλείου κατὰ τῶν Περσῶν, σταματᾷ τὴν ἀφήγησή του πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἀραβοβυζαντινοὺς πολέμους. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ *Πασχάλιο Χρονικό* ².

Ἡ *Ἱστορία Σύντομος* τοῦ πατριάρχη Νικηφόρου (758 - 829) ³, ἀξιόλογη κατὰ τὰ ἄλλα πηγὴ, εἰδικὰ γιὰ τὰ γεγονότα τῆς Παλαιστίνης, Ἰορδανίας καὶ Συρίας, μᾶς δίνει λίγες καὶ ὄχι πάντα ἀκριβεῖς πληροφορίες.

Μερικὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, ὅπως λ.χ. τὰ *Πάθη τῶν ἐξήκοντα μαρτύρων τῆς Γάζας* ⁴ (ante IA' αἰ.), περιέχουν πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν χρονολόγηση ὠρισμένων γεγονότων, ὅπως εἶναι ἡ κατάληψη τῆς Γάζας τὸ 637, δὲν ἀποτελοῦν ὅμως παρὰ συμπληρωματικὲς πηγές.

Βασικὴ ἑλληνικὴ πηγὴ παραμένει ὁ Θεοφάνης (752 - 818) ⁵. Ὁ βυζαντινὸς χρονογράφος προβαίνει σὲ συνοπτικὴ ἀλλὰ ἀκριβῆ, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐξιστορήση τῶν ἀραβοβυζαντινῶν πολέμων. Οἱ πληροφορίες του, κακῶς ἐρμηνευμένες καὶ παραγνωρισμένες ἀπὸ τοὺς Ἀραβολόγους, εἶναι πολὺ ἀξιόλογες, καὶ νομίζω ὅτι, ὡς ἓνα σημεῖο, ἀποκαθιστοῦν τὴν σωστὴ σειρὰ τῶν γεγονότων.

Τὸν Θεοφάνη ἀκολουθεῖ ὁ Γεώργιος Κεδρηνὸς (IA' αἰ.) ⁶ καὶ ἓνα βραχὺ χρονικὸ τοῦ IE' αἰ. (ἂν ὄχι καὶ μεταγενέστερο), πού ὁ ἐκδότης του τὸ ἀποδίδει, χωρὶς νὰ μᾶς πείθῃ, στὸν Γεώργιο Πλήθωνα ⁷.

1. Georgio di Pisidia, *Poemi I, Panegyrici Epici*, ἐκδ. A. Pertusi, Ettal 1959. Πρβλ. Ἰ. Καραγιαννοπούλου, *Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας*², Θεσσαλονίκη 1971, ἀρ. 129.

2. *Πασχάλιον Χρονικόν*, ἐκδ. Migne, P.G. τόμ. 92, στ. 69 - 1023. — Πρβλ. Καραγιαννοπούλου, *Πηγαί*, ἀρ. 132.

3. Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani, *Opuscula Historica*, ἐκδ. C. de Boor, Λιψία 1880. — Πρβλ. Καραγιαννοπούλου, *Πηγαί*, ἀρ. 201.

4. Βλ. ἐκδ. ὑπὸ Delehaye, ἐν Anal. Boll. 23 (1904), σελ. 300 - 303. — Βλ. A. Guillou, *La prise de Gaza par les Arabes au VIIe s.*, Bull. Corr. Hell. 81 (1957), σελ. 396 - 404.

5. Theophanis, *Chronographia*, ἐκδ. C. de Boor, Λιψία 1883. Πρβλ. Καραγιαννοπούλου, *Πηγαί*, ἀρ. 195.

6. *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. Bekker, τόμ. Α', Βόννη 1838, σελ. 745 - 746. — Πρβλ. Καραγιαννοπούλου, *Πηγαί*, ἀρ. 355.

7. F. Klein-Franke, *Die Geschichte des frühen Islam in einer Schrift des Georgios Gemistos Pletho*, BZ 65 (1972), σελ. 1 - 8 + 2 πίν. Μὲ τὸν ἐντυπωσιακὸ αὐτὸ τίτλο ὁ συγγραφεὺς ἐκδίδει ἓνα συνηθισμένο βραχὺ χρονικὸ, σχετικὸ μὲ τὴν προέλαση τῶν Ἀράβων. Ἐπισημαίνω στὴν ἐκδοση δύο πρῶτα βασικὰ σφάλματα: α') τὸ χρονικὸ, ἔτσι ὅπως ἐκδίδεται, ἀρχίζει μὲ τὴν φράση: Ἡρακλείου Ῥωμαίων αὐτοκράτορος τελευτήσας, Ἀβουβάχαρον συγγενῆ ἑαυτοῦ τῆς ἀρχῆς διάδοχον καταλείπει... Στὸν ἐξοικειω-

Β'—Συριακὲς πηγές.—Μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες πηγές εἶναι ἓνα βραχὺ συριακὸ χρονικὸ τοῦ Ζ' αἰ., ποὺ ἐξέδωσε ὁ Wright καὶ ἐσχολίασε ὁ Nöldeke¹. Ἀλλὰ στὴ μορφή ποὺ σώζεται παρουσιάζει μεγάλα χάσματα καὶ δημιουργεῖ πολλὰ προβλήματα. Ἐξ ἄλλου ἀναφέρεται μὲ μεγάλη συντομία σὲ δύο-τρία συγκεκριμένα γεγονότα (κυρίως σὲ ἐπιχειρήσεις στὴν Ἔμεσσα, κλπ.). Πιστεύω πάντως πὼς μιὰ νέα ἀνάγνωση τοῦ χειρογράφου ἀπὸ εἰδικὸ μελετητὴ, καὶ μάλιστα μὲ ὑπεριώδεις ἀκτίνες, ἐπιβάλλεται.

Ἐνα ἄλλο συριακὸ Χρονικὸ, τοῦ Η' αἰ., περιγράφει πολὺ συνοπτικὰ καὶ συγκεχυμένα τὰ γεγονότα τῆς Συρίας. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι σ' αὐτὸ ἡ μάχη τοῦ Yarmouk συγχέεται μὲ τὴν πορεία τοῦ Khalid b. Walid μέσα ἀπὸ τὴν ἔρημο (γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω)².

Ἡ ἀφήγηση τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Σύρου (ΙΒ' αἰ.)³ ποὺ βασιζέται γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ στὸ ἔργο τοῦ Διονυσίου τοῦ Tell - Mahré, ἂν καὶ συνοπτικὴ καὶ κάποτε λανθασμένη, συμφωνεῖ καὶ ἐπιβεβαιώνει σὲ ὠρισμένα σημεῖα, ὅπως θὰ δοῦμε, τὴν ἐκθεση τοῦ Θεοφάνη.

Γ'—Ἀρμενικὲς πηγές.—Ὁ Σεβαῖος, ποὺ πιστεύεται ὅτι ἔγραψε τὸν Ζ' αἰ. Ἱστορία τοῦ Ἡρακλείου⁴, δίνει ἀσαφῆ, περιληπτικὴ καὶ μᾶλλον ἐσφαλμένη εἰκόνα τῆς προελάσεως τῶν Ἀράβων. Ὡστόσο κάποτε ἡ μαρτυρία του εἶναι ἀξιόλογη, ὅπως λ.χ. ὅταν χρησιμοποιῇ τὸν ὄρο Ἀραβία.

μὲνο κάπως μὲ τὰ ἑλληνικὰ κείμενα εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου ἔχει παραλείψει μιὰ φράση ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἢ τουλάχιστον τὸ ὑποκείμενο τῆς πρώτης φράσεως. Ἀρχικὰ θὰ πρέπει νὰ ἄρχιζε κάπως ἔτσι: [Μωάμεθ, τῶν Ἀράβων ἀρχηγὸς — ἢ κάτι ἀνάλογο — ἐπὶ] Ἡρακλείου Ῥωμαίων αὐτοκράτορος τελευτήσας, κλπ. Ὁ ἐκδότης, ποὺ δὲν συνέλαβε τὸ νόημα τῆς γενικῆς Ἡρακλείου, Ῥωμαίων αὐτοκράτορος, προτείνει: «Herakleios und sein Titel müssen in Muhammad geändert worden!». β') Ἀπὸ ἀβλεψία ἴσως, ὁ συγγραφέας, ἀντὶ νὰ παραπέμψῃ στὸ ἔργο τοῦ Baladhuri, *Futuh al Buldan*, ποὺ ἀναφέρεται στὶς ἀραβικὲς κατακτήσεις, παραπέμπει στὸ ἄλλο, ἄσχετο γενεαλογικὸ ἔργο τοῦ ἴδιου συγγραφέα, τὸ *Ansab al Ashraf*. — Τὸ κείμενο τὸ βραχέος χρονικοῦ, φανερὰ ἐπηρεασμένο ἀπὸ προγενέστερες βυζαντινὲς πηγές, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθῇ στὴν γραφίδα τοῦ Πλήθωνα. Ἐξ ἄλλου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ φωτογραφία τοῦ χειρογράφου, ἀκολουθεῖ καὶ ἄλλο βραχὺ χρονικὸ περὶ κτίσεως τῆς Ρώμης κλπ.

1. W. Wright, *Catalogue of Syriac mss. in the British Museum*, Λονδῖνο 1870, μέρος Α', τόμ. Α', σελ. 65 - 66, ἀρ. XCIV. — Th. Nöldeke, *Zur Geschichte der Araber im 1. Jahrhundert d.H. aus syrischen Quellen*, *Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 29 (1875), σελ. 76 - 82.

2. Ἐκδοση Guidi-Brooks, *Scriptores Syri (Corpus Scr. Chr. Orient., seria tertia, tomus IV)*, *Chronica minora*, Παρίσι 1903, pars I, σελ. 37 συρ. κειμένου = 31 ἐκδ. Guidi. Πρβλ. Caetani, *Annali*, 15ο ἔτος Ἐγείρας, σελ. 575 - 576.

3. *Chronique de Michel le Syrien*, ἐκδ. J. Chabot, τόμ. 1 - 3, Παρίσι 1899 - 1904. — Πρβλ. Καραγιαννοπούλου, *Πηγαί*, ἀρ. 420.

4. *Histoire d'Héraclius par l'évêque Sébéos...* Παρίσι 1904, γαλλικὴ μετάφραση ὑπὸ F. Macler. — Καραγιαννοπούλου, *Πηγαί*, ἀρ. 137.

Δ'—Κοπτικές πηγές.—'Ο 'Ιωάννης, επίσκοπος Νικίου τῆς Κάτω Αἰγύπτου¹, μιλεῖ γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Αἰγύπτου μονάχα, ποὺ δὲν ἐξετάζουμε ἐδῶ.

'Ο Εὐτύχιος, Μελχίτης πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (Ibn - Batriq, † 324 'Εγ. = 933)² συμφωνεῖ στὴν ἐξιστόρηση βασικῶν γεγονότων μὲ τὸν Θεοφάνη. Σὲ ὠρισμένα σημεῖα προσθέτει πολὺ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες, ὅπως λ.χ. γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Δαμασκοῦ³.

Ε'—Περσικὲς πηγές.—Οἱ περσικὲς πηγές, ὅπως ὁ Mirkhawand (IE' αἰ.)⁴ καὶ ὁ Khuwandamir (IΓ' αἰ.)⁵, πολὺ μεταγενέστερες καὶ ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς, ἀφηγοῦνται μὲ μυθιστορηματικὸ χαρακτήρα τὰ γεγονότα τῆς Συρίας καὶ βέβαια εἶναι ἐλάχιστα ἀξιόπιστες. Δυστυχῶς, ἐπειδὴ ἐκτείνονται σὲ πολλὰ λεπτομέρειες, συχνὰ ἔχουν ληφθῆ σοβαρὰ ὑπ' ὄψη.

Γ'—'Αραβικὲς πηγές.—Οἱ παλαιότερες ἀραβικὲς πηγές καταγράφηκαν ἀπὸ π ρ ο φ ο ρ ι κ ἔ ς παραδόσεις καὶ ἡ ἀρχικὴ τους σύνταξη ἔγινε ἐνάμισυ αἰῶνα περίπου μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 630 κέ. Ἔτσι παρουσιάζουν ἓνα βασικὸ μειονέκτημα: ὅτι παραδίδονται ἔ μ μ ε σ α, παρέμβλητες σὲ ἔργα μεταγενεστέρων συγγραφέων τοῦ Θ' αἰ., τοῦ Ι' αἰ. κέ. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὸν Al Madaini (135 - 215 ἔτ. 'Εγ. = 753 - 830), ποὺ τὸν ξέρομε μὲσω τοῦ Baladhuri, τοῦ Tabari καὶ τοῦ Yakut⁶, τὸν Abu - Mikhnaf († 157 ἔτ. 'Εγ. = 774/5, μὲσω τοῦ Baladhuri καὶ τοῦ Tabari)⁷, τὸν ibn al Kalbi († 146 'Εγ. = 763/4 μὲσω τοῦ Tabari, τοῦ ibn Asakir κλπ.)⁸, τὸν ibn - Ishaq († 151 'Εγ. = 768/9, μὲσω τοῦ Tabari καὶ τοῦ ibn al Athir)⁹, τὸν Sayf b. Umar († 180 'Εγ. = 796/7 μὲσω τοῦ Tabari καὶ τοῦ ibn - al Athir)¹⁰, τὸν al Wakidi († 204 'Εγ. = 822/3 μὲσω τοῦ Baladhuri

1. *Chronique de Jean, évêque de Nikiou*, ἔκδ. καὶ γαλλικὴ μετάφραση ὑπὸ M. Zotenberg (μὲ βάση μεταγενέστερη αἰθιοπικὴ διασκευή), Παρίσι 1883, σελ. 227 κέ. -- Κ α ρ α γ ι α ν ν ο π ο ὐ λ ο υ, *Πηγαί*, ἀρ. 141.

2. Ἐγγραφε Χρονογραφία στὰ ἀραβικά. Βλ. λατινικὴ μετάφραση ὑπὸ E. Poesock, P. G. 141, στήλη 907 - 1156. — Πρβλ. Κ α ρ α γ ι α ν ν ο π ο ὐ λ ο υ, *Πηγαί*, ἀρ. 288.

3. Αὐτόθι, στήλη 1089, 1091 - 1098.

4. Mirkhondi, *Rawdah al Safa*, Βομβάη 1825, τόμ. Α' - Ζ'. Τὰ γεγονότα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν περιέχονται στὸν τόμο Β'. Πρβλ. C a e t a n i, *Annali*, σελ. 393, 590 κ.ά.

5. Khuwandamir, *Habib al Siyar* (γενικὴ Παγκόσμιος Ἱστορία μέχρι τὸ 1520), Βομβάη 1857, τόμ. Α' - Γ'.

6. Βλ. Hitti, *History of the Arabs*⁷, σελ. 9.

7. Βλ. λ. Abu-Mikhnaf στὴν E.I.

8. Ibn al Kalbi. Πρβλ. C a e t a n i, *Annali*, σελ. 3 κ.ά.

9. Πρβλ. λ.χ. C a e t a n i, *Annali*, σελ. 551 καὶ 558.

10. Πρβλ. λ.χ. C a e t a n i, *Annali*, σελ. 564 κέ.

καὶ τοῦ ibn Khaldun) ¹ κ.ά. Ἔτσι ἡ ἀξιοπιστία τῶν πηγῶν αὐτῶν περιορίζεται ἀρκετά, καὶ μόνον ὑπὸ ὠρισμένες προϋποθέσεις, πού θὰ ἐκθέσουμε παρακάτω, πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψη. Βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθῇ λ.χ. ἡ μαρτυρία τοῦ Yakubi ².

Κύριες πάντως ἀραβικὲς πηγὲς παραμένουν ὁ Baladhuri († 279 Ἐγ. = 892/3) ³ καὶ ὁ Tabari († 310 Ἐγ. = 923/4) ⁴, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μιλήσουμε ἀμέσως παρακάτω. Οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ἀντιγράφουν συνήθως τὸν Tabari ἢ προσθέτουν νέα, φανταστικά, τὶς περισσότερες φορές, στοιχεῖα στὸ κείμενό του, ὅπως λ.χ. ὁ Yakut (II' αἰ.) ⁵ καὶ ὁ ibn al Athir (II' αἰ.) ⁶, πού συχνὰ ἀκολουθεῖ τὴν μέσῳ τοῦ Tabari ἀφήγηση τοῦ Sayf b. Umar. Ὁ abu l'Fedā (II' αἰ.) ⁷ καὶ ὁ ibn Khaldun ⁸ ἀπέχουν καὶ αὐτοὶ πάρα πολὺ ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ Ζ' αἰώνα καὶ δὲν προσφέρουν τίποτα τὸ ἐνδιαφέρον. Ἡ ἐξιστόρηση τοῦ ibn Asakir († 571 Ἐγ. = 1176/7) ⁹ ἔχει πολὺ μυθιστορηματικὴ ὑφή, τουλάχιστον γιὰ τὰ γεγονότα πού ἐξετάζουμε ἐδῶ. Τὸ *Futuh al Sam* ¹⁰ θυμίζει, σὲ ἀραβικὰ πλαίσια, ἱπποτικὰ μυθιστορήματα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ὁμώνυμο κείμενο πού οἱ Ἀραβολόγοι ἀποκαλοῦν ψευδο - Wakidi ¹¹.

Κύριος ἀφηγητὴς τῶν ἀραβικῶν κατακτήσεων τοῦ Ζ' αἰώνα εἶναι, ὅπως εἴπαμε, ὁ Baladhuri. Στὸ ἔργο του *Futuh al Buldān* ἀπαριθμοῦνται οἱ ἀραβικὲς κατακτήσεις κατὰ γεωγραφικὲς περιοχάς. Ὁ Baladhuri ἔγραψε

1. Πρβλ. λ.χ. Baladhuri, ἐκδ. Hitti, σελ. 9.

2. *Historiae*, τόμ. Β', ἐκδ. M. Houtsma, Λούγδουνον 1883.

3. Ahmad b. Yahya b. Jabir B. Dawud al-Baladhuri, ἐκδ. ἀραβικὴ ὑπὸ M. J. de Goeje, *Liber expugnationis Regionum*, Λούγδουνον 1866. — Ἀγγλικὴ μετάφραση ὑπὸ P. Hitti, *The Origins of the Islamic State*, Νέα Ὑόρκη 1916 (συντομογραφεῖται Hitti, Baladhuri).

4. Abu Jafar Muhammad b. Jarir Al Tabari, *Annales quos scripsit...* ἐκδ. M. de Goeje, Λούγδουνον 1879 - 1901.

5. Jacut, *Geographisches Wörterbuch*, ἐκδ. F. Wustenfeld, Λιψία 1866 - 1873, τόμ. Ε'. — Τοῦ αὐτοῦ, *Moschtarik*, ἐκδ. F. Wustenfeld, Γοττίνγη 1846.

6. *Chronikon*, ἐκδ. Tornberg, Λούγδουνον 1851 - 1876, τόμ. Α' - ΙΔ'. Πρβλ. καὶ λ. στήν Ε.Ι.

7. *Annales Moslemici*, ἐκδ. Reiske-Adler, Hafniae 1789, τόμ. Α' - Δ'.

8. *Kitab al ibar wa diwan al mubtada wa-l-khabar fi Ayyam al-arab wa-l-a'ghm wa-l-Barbar*, Κάιρο 1867, τόμ. Α' - Ζ', καὶ append.

9. *Tarikh madinat Dimashk* (βιογραφικὸ λεξικό). Οἱ πρκαπομπές ἀναφέρονται σὲ χωρία πού μετέγραψε ὁ Caetani στὰ *Annali dell' Islam*.

10. Ἔργο πού ἀποδίδεται στὸν Basri, ἐκδ. Lees, Καλκούτα 1854. Πρβλ. De Goeje, *Syrie*, τὸν πρόλογο. — Caetani, *Annali*, σελ. 27 κέ.

11. Ἔργο, πού ὄχι ὀρθά, καθὼς φαίνεται, ἀποδίδεται στὸν Wakidi (γι' αὐτὸ τὸ ἀποκαλοῦν ψευδο-Wakidi). Βλ. ἐκδ. Nassau Lees, Καλκούτα 1854, τόμ. Β'. — Πρβλ. De Goeje, ἐνθ' ἄνωτ.

ἀκόμη ένα ὀγκῶδες γενεαλογικὸ ἔργο, κατὰ τὴν ἀραβικὴ συνήθεια, τὰ *Ansāb al Ashraf*¹, πὺ περιέχει βιογραφίες ἑλῶν τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τοῦ Ἰσλάμ. Οἱ μαρτυρίες τοῦ Baladhuri δὲν εἶναι πάντα σαφεῖς καὶ συχνὰ δὲν ἔχουν χρονολογικὴς ἐνδείξεις. Ἐξ ἄλλου καὶ οἱ ἐνδείξεις αὐτές, ὅταν ὑπάρχουν, δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλεῖς. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ ὁ Baladhuri — ἀκολουθώντας κάθε φορά τὴν πηγὴν πὺ χρησιμοποιεῖ ἢ πὺ συνοψίζει καὶ κωδικοποιεῖ — συνηθίζει νὰ ἀφηγῆται ἕνα περιστατικὸ (ἢ μιὰ σειρὰ γεγονότων) σύμφωνα μὲ μιὰ πρώτη ἐκδοχὴ καὶ χρονολόγησιν. Ὑστερα, μὲ βάση ἄλλη πηγὴ, ἀφηγεῖται ξανά τὸ ἴδιον περιστατικὸ (ἢ τὴν ἴδια περίπου σειρὰ γεγονότων) σύμφωνα μὲ ἄλλη ἐκδοχὴ καὶ χρονολόγησιν, χωρὶς νὰ εἶναι πάντοτε εὐδιάκριτο ὅτι ἀναφέρεται στὰ ἴδια γεγονότα πὺ εἶχε ἀφηγηθῆ προηγουμένως². Συχνὰ ἐπίσης διακόπτει τὴν ἐξιστόρησιν ἐνὸς γεγονότος, γιὰ νὰ μᾶς μιλήσῃ γιὰ τὴν παραπέρα τύχην τοῦ προσώπου γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος³ ἢ τῆς πόλεως ὅπου διαδραματίζεται ἕνα γεγονός⁴. "Ὅλα αὐτὰ προκαλοῦν σύγχυσιν στὸν μελετητὴ, ἢ ὁποῖα ἐπιτείνεται, γιὰτὶ, ἀπ' ὅσο μπορῶ νὰ κρίνω, δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐπιλυθῆ βασικὰ φιλολογικὰ προβλήματα τοῦ κειμένου, γύρω ἀπὸ τὴν πηγὴν του, τὴν παράδοσίν του κλπ. Ὡστόσο, συγκρινόμενος μὲ τοὺς ἄλλους Ἀραβικοὺς συγγραφεῖς, εἶναι μᾶλλον λιτὸς καὶ ἀκριβής.

Ὁ Muhamad b. Djarir al Ṭabari († 310 Ἐγ. = 923/4) ἔγραψε Παγκόσμια Ἱστορία πὺ φέρει τὸν τίτλον «Ἱστορία τῶν προφητῶν καὶ βασιλέων» (*Tarikh al rusul wa'l muluk*). Τὸ ἔργο αὐτὸ θεωρεῖται ὡς ἡ πολυτιμότερη ἀπὸ ὅλες τὴν ἀραβικὴν πηγὴν⁵ καὶ, φυσικὰ, ἐντυπωσιάζει μὲ τὸν ὄγκον της. Γιὰ τὰ γεγονότα πὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν χρησιμοποιεῖ καὶ παραθέτει καὶ πολλὰς πηγὰς πὺ δὲν τις εἶχε λάβει ὑπ' ὄψην, ἴσως ἠθελήμενα, ὁ Baladhuri. Γι' αὐτὸ μᾶς δίνει σὲ πολλὰ σημεῖα διαφορετικὴ εἰκόνα τῶν γεγονότων. Οἱ πηγὰς ὅμως αὐτές, τὴν πὺ πολλές φορές, παραδίδουν μαρτυρίες ἀλληλοσυγκρουόμενες καὶ πολὺ διογκωμένες ἀπὸ τὴν προφορικὴν παράδοσιν διὰ μέσου τῶν αἰῶνων. Πιστεύω ὅτι ὕστερα ἀπὸ μεγάλο ἔλεγχον καὶ μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξιν ὅα πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψην. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι μόνον γιὰ τὴν μάχην τοῦ Yarmouk ὁ Tabari παραθέτει 19 ἐκδοχὰς κατὰ τὸν Sayf b. Umar (ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἐκδοχὰς, σύμφωνα μὲ ἄλλες πηγὰς) καὶ βέβαια αὐτὸ τὸ

1. Ἡ ἐκδοσὴ τους δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθῆ. Βλ. παραπάνω, σελ. 1.

2. Πρὸβλ. καὶ Hitti, ἔκδ. Baladhuri, σελ. 3.

3. Διακόπτει λ.χ. τὴν ἐξιστόρησιν τῆς μάχης τοῦ Yarmouk, γιὰ νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν παραπέρα τύχην τοῦ ἥρωα Jabalah (σελ. 208 - 209).

4. Διακόπτει λ.χ. τὴν ἀφήγησίν του γιὰ νὰ μᾶς μιλήσῃ γιὰ τὴν παραπέρα τύχην τῆς Λαοδικείας (σελ. 204), ἢ διακόπτει τὴν ἐξιστόρησιν τῆς καταλήψεως τῆς Ἐμεσσας, γιὰ νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν ἱστορίαν τῶν τειχῶν τῆς πόλεως (σελ. 205 - 206).

5. Βλ. Sauvageot, *Introduction*, σελ. 126. — Caetani, *Annali*, 130 ἔτ. Ἐγ., σελ. 7. — Βλ. λ. Tabari στὴν Ε.Π.

πλήθος τῶν μαρτυριῶν δὲν βοηθεῖ καὶ τόσο στὴν ἀποκατάσταση τῶν πραγματικῶν γεγονότων.

Ἡ μελέτη τῶν ἀραβικῶν πηγῶν μὲ ὠδήγησε σὲ ὠρισμένα συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα καὶ συνοψίζω :

1. Οἱ παλαιῆς ἀραβικῆς πηγῆς προέρχονται ὅλες ἀπὸ προφορικῆς παραδόσεις (hadith¹, ruwayat ἢ akhbar μὲ isnad² ἢ χωρὶς isnad), οἱ ὁποῖες καταγράφηκαν περίπου ἐν ἀμισυ αἰῶνα μετὰ τὴν ἔκβαση τῶν γεγονότων πού περιγράφουν.

2. Ὅλες σχεδὸν οἱ πηγῆς τοῦ Ζ' - Η' αἰ. σώζονται, ὅπως εἶδαμε, μὲ σφμεταγενεστέρων πηγῶν. Ἡ βασικὴ αὐτὴ διαπίστωση δὲν ἀναφέρεται πάντοτε ἀπὸ τοὺς μελετητές. Γενικότερα γίνεται εἴτε ὑπερτιμησὴ τῶν παλαιῶν πηγῶν εἴτε ὑποτίμησή τους, καὶ τοῦτο ἐπεὶδὴ ἀπουσιάζει ὁ κριτικὸς ἔλεγχος καὶ ἡ ὀρθὴ τοποθέτηση καὶ ἀξιολόγησή τους.

3. Ἀκόμη καὶ οἱ περισσότεροι λιτοὶ καὶ ἀξιόπιστοι συγγραφεῖς δὲν ἐκθέτουν τὰ γεγονότα κατὰ χρονολογικὴ σειρά, ὅπως οἱ βυζαντινοὶ καὶ δυτικοὶ συγγραφεῖς. Προτιμοῦν τὴν κατὰ παράταξη πολλαπλὴ ἔκθεση τῶν ἴδιων γεγονότων, πράγμα πού ὠδήγησε σὲ πολλὰ παρανοήσεις.

Σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπαμε παραπάνω, συνάγεται ὅτι οἱ Ἄραβες συγγραφεῖς — τουλάχιστον αὐτοὶ πού ἐξετάσαμε — δὲν ἔχουν σαφῆ ἀντίληψη τῆς Ἱστορίας καὶ κακῶς ὀνομάζονται ἱστορικοί, οὔτε κἀν τῆς χρονογραφίας³. Συνήθως τὰ ἔργα τους εἶναι συμπίλημα ἢ συρραφὴ παλαιότερων προφορικῶν παραδόσεων χωρὶς εἰρμό ἢ ὀποιαδήποτε χρονικὴ ἢ ἄλλη ἀλληλουχία. Ὅπως ὁμολογεῖ ἐπιγραμματικὰ ὁ Tabari, «We only transmit to others what has been transmitted to us»⁴.

1. Βλ. Sauvaget, *Introduction*, σελ. 27 κέ., λ. *Hadith* στὴν Ε.Ι. καὶ λ. *Arabiyya*. Πρὸβλ. καὶ A. Duri, *The Iraq School of History to the 9th c.*, στὸ *Historians of the Middle East*, ἐκδ. B. Lewis · P. Holt, Λονδίνο 1962, σελ. 46 κέ.

2. Isnad ὀνομάζεται ἡ ἀλυσίδα τῶν πληροφοριοδοτῶν πού μᾶς ὠδηγοῦν στὴν πρωταρχικὴ μορφή τῆς παραδόσεως μιᾶς μαρτυρίας, καὶ ὑποτίθεται ὅτι ἐξασφαλίζει τὴν ἀuthenticότητα μιᾶς πληροφορίας. Βλ. Sauvaget, *Introduction*, σελ. 30. — Hill, *Termination*, σελ. 26. Δὲν πιστεύω ὅτι ἡ ὑπάρξη isnad — πού θαυμάσια μπορεῖ νὰ εἶναι πλαστὸ — μπορεῖ νὰ μᾶς πείσει γιὰ τὴν ἀκρίβεια ἢ ὄχι μιᾶς πληροφορίας. Γιατὶ ὅσο καὶ ἂν πηγαίνῃ πίσω (βλ. τὴν σειρά τῶν isnad πού ἔχει συγκεντρώσει ὁ Hill σὲ πίνακα, σελ. 11 - 21), πάλι πρέπει νὰ ἀπέχη πολὺ ἀπὸ τὰ γεγονότα πού ἐξιστοροῦνται. Ἐξ ἄλλου πάντα θὰ ἔχη ὑποστῆ ἀλλοιώσεις ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση.

3. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ de Goeje, ὁ Caetani, ὁ Sauvaget, ὁ Hitti, ὁ Duri, ὁ Hill, κλπ. ἐξακολουθοῦν νὰ μιλοῦν γιὰ Ἄραβες ἱστορικοὺς καὶ γιὰ ἀραβικὴ ἱστοριογραφία, ἐνῶ κανένα στοιχεῖο δὲν δείχνει πῶς οἱ συμπλητές ἢ συλλογεῖς αὐτοῦ τοῦ ὕλικου εἶχαν συλλάβει τὸ νόημα τῆς Ἱστορίας. Ἐκάναν ἀπόπειρες συλλογῆς ἢ συρραφῆς ἱστορικῶν διηγήσεων, ἀλλὰ δὲν συνέθεταν Ἱστορία.

4. Tabari, I, σελ. 7. Βλ. Hitti, ἐκδ. Baladhuri, σελ. 3.

Στὰ πορίσματα αὐτὰ περίπου ἔχουν καταλήξει καὶ οἱ Ἀραβολόγοι, ἀλλά, παρ' ὅλα αὐτά, ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποκαλοῦν τὴ συρραφή ἢ τὸ συμπίλημα αὐτὸ τῶν γεγονότων Ἱστοριογραφία.

Ἀνιχνεύοντας — στὴν προσπάθειά μου γιὰ τὴ σωστὴ ἀξιολόγηση τῶν πηγῶν — τὰ πρῶτα σκοτεινὰ βήματα τῆς ἀραβικῆς ἱστοριογραφίας καὶ ποιήσεως, παρατήρησα ὅτι στὴν πεζογραφία τῆς προῖσλαμικῆς Ἀραβίας καὶ λίγο ἀργότερα, ἀκμάζει ἓνα ἰδιόμορφο λογοτεχνικὸ εἶδος: τὰ *ayyam al-arab* ποὺ σημαίνει *ἡμέρες [μάχης] τῶν Ἀράβων*¹. Συνήθως ἀποδίδεται *ἡμέρες μάχης*. Τολμῶ νὰ προτείνω — μὲ κάποια ἐπιφύλαξη — ὅτι ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία τῶν διηγήσεων αὐτῶν θὰ ἦταν *Ayyam al harb* = *ἡμέρες πολέμου, μάχης*². Στὶς ἱστορίες αὐτὲς ἐξιστοροῦνται διάφορα ἐπεισόδια ἀπὸ συμπλοκὲς ἀνάμεσα σὲ φυλὲς Ἀράβων³, ὅπου ξεχωρίζουν καὶ, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, μυθοποιοῦνται ὠρισμένοι ἥρωες γιὰ τὴν γενναιότητα καὶ τὰ ἄλλα τους προσόντα, ὅπως λ.χ. ὁ θρυλικὸς Zīr, πρόσωπο ὑπαρκτό, ποὺ εἶναι στὴν ἀραβικὴ λογοτεχνία κάτι ἀνάλογο μὲ τὸν Don Juan - ἥρωες ποὺ πέρασαν κατόπιν σὲ λαϊκὰ μυθιστορήματα.

Τέτοιες ἱστορίες διασώθηκαν καὶ γιὰ τοὺς συντρόφους τοῦ Μωάμεθ ἀπὸ συμπιλητὲς τοῦ Θ' αἰῶνα (τὸν Abu Ubaida, τὸν Ibn Khalikan), ποὺ κατέγραψαν ἄλλος 132 τέτοιες *ἡμέρες μάχης*, ἄλλος ὡς καὶ 1000⁴. Σὲ πολλὲς παρόμοιες συγκρούσεις πρωταγωνιστοῦν καὶ γυναῖκες τῶν Βεδουϊνῶν⁵.

Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἄστοχο νὰ συσχετίση κανεὶς τὶς *ἡμέρες μάχης* τῶν τοπικῶν αὐτῶν συμπλοκῶν μὲ τὶς *ἡμέρες μάχης* πραγματικῶν καὶ σημαντικῶν πολέμων ποὺ ἀφηγεῖται λ.χ. ὁ Sayf b. Umar, ὁ Baladhuri

1. Βλ. λ. Arabiyya, σελ. 601 κέ., Ayyam al Arab, adab καὶ Hikaya στὴν E.I. — D u r i, Iraq, σελ. 47 κέ.

2. Ἴσως ὅταν οἱ περιγραφόμενες μάχες πῆραν τὴ μορφή ἀντιθέσεως τῶν Ἀράβων πρὸς τοὺς ξένους, τοὺς ἀλλοπίστους, ἐγινε ἡ μετονομασία σὲ *ayyam al arab* — ἐκτός

ἀν πρόκειται γιὰ παλαιογραφικὸ ἢ ἄλλο λάθος γιὰτὶ οἱ λέξεις **أَيَّام الحَرَبِ**

καὶ **أَيَّام العَرَبِ** μοιάζουν πολὺ.

3. Βλ. καὶ Hitti, ἐκδ. Baladhuri, σελ. 1.

4. Οἱ *ἡμέρες μάχης* θυμίζουν κάπως τὸ περισσότερο γνωστὸ στὴ Δύση λογοτεχνικὸ εἶδος τῶν *Alf layla wa layla* (= *χίλιες καὶ μία νύχτες*), ποὺ ἂν καὶ στὶς σωζόμενες σήμερα μορφές του ἔχει καθαρὰ φανταστικὸ καὶ μυθιστορηματικὸ χαρακτήρα, ἀνάγεται, ὡστόσο, ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἔρευνα, σὲ πραγματικὰ γεγονότα τοῦ Η' ἴσως αἰῶνα κέ. Βλ. λ. *Alf layla wa layla* στὴν E.I.

5. Τὸ ἴδιο θὰ συμβῇ καὶ σὲ *ἡμέρες μάχης* κατὰ τῶν Βυζαντινῶν. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὴν πάλη τῆς νιόπαντρης γυναίκας τοῦ Khalid b. Said στὴ μάχη τοῦ Marj-al-Suffar (Baladhuri, σελ. 183 κέ.), τὸν ἐνεργὸ ρόλο τῆς μητέρας τοῦ Μωαβία Hind στὴ μάχη τοῦ Yarmouk (Baladhuri, σελ. 207 - 208).

κ.ά. "Αλλωστε οί "Αραβες, πού ήρωοποιούσαν πρόσωπα τοπικῶν καί ἀσήμαντων ἐπεισοδίων δέν ἦταν δυνατόν νά μὴν ἐξυμνοῦσαν πρωταγωνιστὰς ήρωϊκῶν ἀγῶνων ὑπὲρ τοῦ Ἰσλάμ, ὅπως ἦταν οί ἀγῶνες τους κατὰ τῶν Βυζαντινῶν. Πιστεύω ὅτι θά πρέπει νά γίνῃ αὐτὴ ἡ συσχέτιση. "Ἐτσι μόνο μπορεῖ νά ἐρμηνευθῆ καί ἡ ἔκταση πού πῆρε αὐτὴ ἡ «φιλολογία» τῶν διαφόρων μαχῶν κατὰ τῶν Βυζαντινῶν καί ἡ ὑστερογενής, ὅπως πιστεύω, ήρωοποίηση ὠρισμένων ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τῶν Ἀράβων, ὅπως τοῦ Khalid b. Walid (για τὸν ὁποῖο βλ. παρακάτω) σὲ κύκλους ἡμερῶν μάχης.

Σὲ ἓνα ἐπόμενο στάδιο οί ἀγῶνες κατὰ τῶν Βυζαντινῶν γίνονται λ α ι κ α μ υ θ ι σ τ ο ρ ῆ μ α τ α¹, ὅπως τὸ *Futuh al Šam*² καί ὁ ψευδο - Wakidi³, ὅπου ὑπείσέρχονται καί στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλους ἐπικούς κύκλους ἢ τελείως ὑστερογενῆ. Ἀρκοῦμαι νά ἀναφέρω ὅτι κατὰ τὸ *Futuh al Šam* στὸ στράτευμα τοῦ Ἡρακλείου πολεμοῦν καί Afrang [= Φράγκοι]⁴!

"Ἄν δοῦμε κάτω ἀπὸ τὴν νέα αὐτὴ σκοπιὰ τῆς ἀλληλοσυγκρουόμενες συχνὰ μαρτυρίες τῶν πολλῶν ἀραβικῶν πηγῶν, νομίζω ὅτι θά μπορέσουμε νά ἀπομυθοποιήσουμε τὰ πρόσωπα πού ἔλαβαν μέρος στοὺς ἀγῶνες αὐτοὺς (ὅπως τὸν Khalid b. Walid), νά καταλάβουμε ὅτι ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατη καί λογικὰ ἀνεξήγητη παρουσία τους σὲ πολλὲς μάχες ὀφείλεται μόνο στὴν μυθοποίησή τους⁵ καί νά προχωρήσουμε, μὲ βάση τίς κατὰ τὸ δυνατόν ὑγιέστερες πηγές, σὲ πραγματικὴ ἀποκατάσταση τῶν γεγονότων. Τέτοιες πηγές εἶναι ὁ Θεοφάνης καί ὁ Baladhuri, ὑπὸ ὠρισμένες, ὅπως θά δοῦμε, προϋποθέσεις.

1. "Ὅτι πρόκειται πιά για μυθιστορήματα τὸ δέχονται καί ἄλλοι πρὶν ἀπὸ μένα. Πρβλ. γ.χ. de Goeje, *Syrie*, (πρόλογος, σελ. 1). — Caetani, *Annali*, σελ. 27, 578.

2. *Futuh al Šam*, ἐκδ. Lees, σελ. 111 κέ., 128 κέ. Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 578 κέ.

3. Wakidi, *Futuh al Šam*, [= ψευδο - Wakidi]. Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 583 κέ., κέ.

4. *Futuh*, σελ. 111 κέ. Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 586.

5. Χαρακτηριστικὸ δεῖγμα αὐτῆς τῆς μυθοποιήσεως βλ. στὴν σελ. 26, σημ. 5. — "Ἐνα ἀνάλογο φαινόμενο παρουσίασε πρὸ ἐτῶν ὁ H. Grégoire σχολιάζοντας μιὰ μελέτη τοῦ E. Cerulli, *L'empereur Alexis [Ἰσάκιος Α' ὁ Κομνηνός] et le conte éthiopien de l'homme enseveli dans la mine*, Byzantion 29 - 30 (1959 - 1960), σελ. 187 - 205. Στὸν αἰθιοπικὸ αὐτὸ μῦθο ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ κινδυνεύει νά καταποντισθῆ μέσα σὲ λατομεῖο τῆς Aragon τῆς Καππαδοκίας καί σώζεται ὕστερα ἀπὸ ἐπέμβαση τῆς Παναγίας. Ὁ Grégoire (αὐτόθι, σελ. 205 - 207) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μυθικὴ Aragon, πού τὴν ἀναζητοῦσαν ἄλλοι, πρέπει νά ταυτισθῆ μὲ τὴν πόλη Aragena τῆς Καππαδοκίας, καί ὅτι ὁ μῦθος βσιζέται σὲ ἓνα πραγματικὸ περιστατικὸ : "Ὅπως παραδίδει ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος (σελ. 58). ὁ Ἰσάκιος ἐπὶ Ἰσακίου εἶχε λάβει μέρος σὲ μιὰ ἐκστρατεία στὴν Καππαδοκία, καί εἶχε στρατοπεδεύσει στὰ παλιά, μισογκρεμισμένα τείχη τῆς Καισάρειας. Τὸ ἀπλὸ αὐτὸ ἐπεισόδιο διοχετεύθηκε, διογκωμένο καί παραποιημένο, ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ στὴν αἰθιοπικὴ φιλολογία.

Ὁ Θεοφάνης ἀρχίζει τὴν ἀφήγησή του σχετικὰ μὲ τοὺς Ἀραβοβυζαντινοὺς πολέμους μὲ τὴν ἐκθεση τῶν γεγονότων τοῦ ἔτους 6021 [= 630] ¹. Στὴν παράγραφο αὐτὴ συνοψίζει τοὺς λόγους ποὺ προκάλεσαν τὴ ραγδαία καὶ ὀλέθρια γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς προέλαση τῶν Ἀράβων. Συνεχίζει μὲ γενικὲς εἰδήσεις γιὰ τὸν Μωάμεθ, τὴ νέα θρησκεία, τοὺς ὀπαδοὺς του, κλπ. ². Ἀκολουθεῖ περιγραφὴ τῆς συμπλοκῆς τῶν Βυζαντινῶν μὲ τοὺς Ἀραβες στοὺς Μοθούς ³, τῆς προελάσεως τῶν Ἀράβων στὴν Παλαιστίνη (σύγκρουση μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἐπιστροφή τῶν Ἀράβων στὴν χώρα τους, μὲ λάφυρα) ⁴. Στὰ χρόνια τοῦ χαλίφη Ὁμάρ ἐκστρατεία τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς Ἀραβίας : κατάληψη τῆς Βόστρας καὶ ἄλλων πόλεων μέχρι τοῦ Γαβιθᾶ ἥττα τῶν Βυζαντινῶν ὑπὸ τὸν Θεόδωρο, ἀδελφὸ τοῦ Ἡρακλείου· ὁ Ἡράκλειος στὴν Ἔμεσα ἀνακηρύσσει νέον ἀρχηγὸ τοῦ στρατεύματος, τὸν Βαάνη. Τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα (ὑπὸ τὸν Βαάνη καὶ τὸν Θεόδωρο σακελλάριο) κινοῦνται κατὰ τῶν Ἀράβων (μνημονεύεται καὶ μία νίκη τῶν Βυζαντινῶν σὲ συμπλοκὴ ὅπου σκοτώνεται ἓνας ἀμιρᾶς τῶν Ἀράβων). Ὁ Βαάνης στρατοπεδεύει πρὸ τῆς Δαμασκοῦ. Ἐνῶ ὁ Ἡράκλειος φεύγει μὲ τὰ τίμια ξύλα γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ Βυζαντινοὶ καταδιώκουν τοὺς Ἀραβες ἀπὸ τὴν Δαμασκὸν ὡς τὴν Ἔμεσα ⁵. Ἀκολουθεῖ, τὸν ἐπόμενο χρόνο, κατὰ τὸν Θεοφάνη, νέα προέλα-

1. Θεοφάνης, σελ. 332,8-19 : *... οὕτω δὲ τῆς ἐκκλησίας τότε [.] ταραττομένης, ἀνέστη ὁ ἐρημικώτατος Ἀμαλῆκ τύπτων ἡμᾶς τὸν λαὸν τοῦ Χριστοῦ, καὶ γίνεται πρώτη φοβερὰ πτώσις τοῦ ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ [. . .] καὶ πάντων τῶν χριστιανικῶν λαῶν καὶ τόπων ἐρήμωσις . . .*

2. Θεοφάνης, σελ. 333 - 334

3. Θεοφάνης, σελ. 335 - 336.

4. Θεοφάνης, σελ. 336,14-20 : *Τούτω τῷ ἔτει ἔπεμψεν Ἀβουβάχαος στρατηγὸς τέσσαρας, οἱ καὶ ὀδηγηθέντες, ὡς προέφη, ὑπὸ τῶν Ἀράβων, ἦλθον καὶ ἔλαβον τὴν Ἥραν καὶ πᾶσαν τὴν χώραν Γάζης. μόλις δὲ ἐλθόν ποτε ἀπὸ Καισαρείας Παλαιστίνης Σέργιος σὺν στρατιώταις ὀλίγοις καὶ συμβαλὼν πόλεμον κτείνεται πρῶτος σὺν τοῖς στρατιώταις τριακοσίοις ὄσιν. καὶ πολλοὺς αἰχμαλώτους λαβόντες καὶ λάφυρα πολλὰ ἐπέστρεψαν μετὰ λαμπρᾶς νίκης.*

5. Θεοφάνης, σελ. 336 - 337 : *Τούτω τῷ ἔτει Ἀβουβάχαος τελεστᾶ ἀμυρεύσις ἔτη δύο ἡμῶν καὶ παραλαμβάνει τὴν ἀρχὴν Ὁῦμαρος ὃς (πίμψας στρατιὰν κατὰ τῆς Ἀραβίας) παραλαμβάνει Βόστραν τὴν πόλιν μετὰ καὶ ἄλλων πόλεων. ἀπιδήμησαν δὲ μέχρι τοῦ Γαβιθᾶ. τούτοις συμβαλὼν Θεόδωρος, ὁ τοῦ βασιλέως Ἡρακλείου ἀδελφός, ἠττήθη καὶ πρὸς τὸν βασιλέα ἐν Ἐδέσῃ ἔρχεται. ὁ δὲ βασιλεὺς προχειρίζεται ἕτερον στρατηγόν, ὀνόματι Βαάνη, καὶ Θεόδωρον σακελλάριον μετὰ Ῥωμαϊκῆς δυνάμεως πέμπει κατὰ Ἀράβων παραγενόμενος δὲ εἰς Ἔμεσαν σιταντᾶ πλῆθος Σαρακηνῶν, καὶ ἀποκτείνας αὐτοὺς καὶ τὸν ἀμυρεόντα αὐτῶν, τοὺς λοιποὺς ἀπελαίνει ἄχρι Λαμασκοῦ κακεῖσε παρὰ τὸν Βαρδανήσιον ποταμὸν παραφωσατεύει. Ἡράκλειος δὲ τὴν Συρίαν καταλιπὼν ὡς ἀπελίσις, ἄρας καὶ τὰ τίμια ξύλα ὑπὸ Ἱερουσαλήμ ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπίει. Βαάνη δὲ ἀπὸ Δαμασκοῦ εἰς Ἔμεσαν στρέφει καὶ Θεόδωρον σακελλάριον ἔχοντας στρατὸν χιλιάδας μ', καὶ διώκονσι τοὺς Ἀραβας ἀπὸ Ἐμέσης ἕως Λαμασκοῦ. — Σχόλια πᾶνω στὸ χωρίο τοῦτο δίνω παρακάτω, σελ. 15 κέ. Τὸ ἐν Ἐδέσῃ τῆς ἐκδ. de Boor πρέπει νὰ διορ-*

ση τῶν Ἀράβων, ἀπὸ τὴν Ἀραβία πρὸς τὴν Δαμασκὸν μάχη τοῦ Ἱερμουχθᾶ : οἱ Βυζαντινοὶ (40 χιλιάδες¹ ὑπὸ τὸν Βαάνη καὶ τὸν Θεόδωρο σακελλάριον) νικοῦνται. Ἀκολουθεῖ ἡ κατάληψις τῆς Δαμασκοῦ². Ἐδῶ ὁ Θεοφάνης ἀπαριθμεῖ τὶς γενικότερες συνέπειες τῆς μάχης τοῦ Ἱερμουχθᾶ (=κατάκτησις τῆς Φοινίκης³ καὶ τῆς Αἰγύπτου)⁴, καὶ συνεχίζει μετὰ τὴν ἀφήγησιν τῆς καταλήψεως τῆς Ἱερουσαλήμ, τῆς [βόρειας] Συρίας, τῆς Ἐδεσσας, Ἀντιόχειας⁵, κλπ.

Δίνει δηλ. συνοπτικά, σὲ συμπυκνωμένες γραμμές, μιὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς προελάσεως τῶν Ἀράβων στὶς νοτιοανατολικὰς ἐπαρχίες τοῦ Βυζαντίου.

Βέβαια ἡ ἐξιστὸρησις αὐτὴ τοῦ Θεοφάνη παρουσιάζει τὸ γνωστὸ μειονέκτημα τῆς Χρονογραφίας του : "Ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ", ὁ Θεοφάνης

θωθῆ ἐν Ἑμέσῃ, ὅπως παρατήρησε ἤδη ὁ De Gouje (*Syrie*, σελ. 84 - 85). Ἄλλωστε τὴ σωστὴ γραφὴ Ἑμέσις παρέχουν καὶ ὠρισμένα χειρόγραφα.

1. Ὁ Gouje, ποὺ συνεχῶς παρερμηνεύει τὸν Θεοφάνη, γράφει στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ὁ κάθε στρατηγὸς εἶχε ἀπὸ 40.000 ἄνδρες, δηλ. σύνολο βυζαντινοῦ στρατοῦ, δῆθεν κατὰ τὸν Θεοφάνη : 80.000 (*Syrie*, σελ. 113).

2. Θεοφάνης, σελ. 337 - 338 : *Τούτω τῷ ἔτει ἐπεστράτευσαν οἱ Σαρακηνοὶ τὴν Ἀραβίαν (καταλιπόντες) ἐπὶ τὰ μέρη Δαμασκοῦ πλῆθος ὄντες ἄπειρον. Βαάνης δὲ μαθὼν πρὸς τὸν βασιλικὸν σακελλάριον ἀποστέλλει, ἵνα καταλάβῃ μετὰ τοῦ ἑαυτοῦ στρατοῦ εἰς βοήθειαν αὐτοῦ διὰ τὸ πλῆθος εἶναι τοὺς Ἀράβων, κατέλαβε δὲ ὁ σακελλάριος πρὸς Βαάνην, καὶ ἀπάρωντες ὑπὸ Ἑμέσις συναντῶσι τοῖς Ἀράβων, καὶ συμβολῆς γενομένης τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ, ἣτις ἦν τρίτη τῆς ἐβδομάδος, κτ' τοῦ Ἄβου μηνός, ἠττώνται οἱ περὶ τὸν σακελλάριον. στασιάσαντες δὲ οἱ τοῦ Βαάνου, Βαάνην προχειρίζονται βασιλέα καὶ Ἡράκλειον ἀπεκίρηναν. τότε οἱ περὶ τὸν σακελλάριον ὑπεχώρησαν, καὶ οἱ Σαρακηνοὶ εὐρόντες ἄδειαν συμβάλλουσι πόλεμον. ἀνέμον δὲ πνεύσαντος κατὰ Ῥωμαίων νότου, μὴ δινηθέντες ἀντωπῆσαι τοῖς ἐχθροῖς διὰ τὸν κοινοστῶν ἠττώνται. καὶ ἑαυτοὺς βαλόντες εἰς τὰς στενόδοξους τοῦ Ἱερμουχθᾶ ποταμοῦ ἐκεῖ ἀπώλοντο ἄρδην. ἦσαν δὲ ἀμφοτέρων τῶν στρατηγῶν χιλιάδες μ'. τότε οἱ Σαρακηνοὶ νικήσαντες λαμπρῶς ἐπὶ τὴν Δαμασκὸν ἔρχονται καὶ ταύτην παραλαμβάνουσι καὶ τὰς χώρας τῆς Φοινίκης καὶ οἰκίζονται ἐκεῖ, καὶ στρατεύουσι κατ' Αἰγύπτου.*

3. Μετὰ τὸν ὄρον Φοινίκη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ Θεοφάνης ὑπονοεῖ τὴν Παοαλία Φοινίκη (ποὺ πόλεις τῆς εἶναι : ἡ Τύρος, Ἀρκαί, Σιδῶν, Τρίπολις, Ἀντάραδος, κλπ.) καὶ τὴν Λιβανησία Φοινίκη, μετὰ πόλεις τὴν Ἑμεσσά, Λαοδικεῖα, Δαμασκὸν, Ἡλιούπολη (=Baalbek), Ἀβυλᾶ, Παλμύρα, κλπ. Πρβλ. Γεώργιο Κύπριον, ἔκδ. Honigmann, σελ. 66.

4. Αὐτόθι, σελ. 338. Ἡ ἐγκαθίδρυσις τῶν Ἀράβων στὴ Συρία καὶ ἡ κατάληψις τῆς Αἰγύπτου ὑπῆρξαν τὰ ἀποτέλεσμα τῆς μάχης τοῦ Yarmouk. Αὐτὸ τὸ νόημα ἔχει τὸ χωρίον τοῦ Θεοφάνη καὶ γι' αὐτὸ ὁ βυζαντινὸς χρονογράφος ἀφηγεῖται στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν κατάληψιν τῆς Αἰγύπτου. Δὲν ἔγινε ὅμως κατανοητὸς καὶ τὸν κατηγοροῦν γιὰ ἀνακρίβειες. Πρβλ. λ.χ. Gaetano, *Annali*, σελ. 64.

5. Θεοφάνης, σελ. 339 - 340.

6. Βλ. G. Ostrogorsky, *Die Chronologie des Theophanes in 7. und 8. Jahrhundert*, Byz. - Neugr. Jahrb. 7 (1930), σελ. 1 - 56. — Τοῦ αὐτοῦ, *Histoire*?

νης, αἰχμάλωτος τοῦ εἴδους πού ὑπηρετεῖ (δηλ. τῆς Χρονογραφίας), ἀρχίζει τὴν κάθε παράγραφο μὲ μιὰ χρονολογία, τὴν ὁποία προσδιορίζει μὲ πολλές ἐνδείξεις : ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως, ἐπὶ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος τάδε, καὶ κατὰ τὸ ἔτος τάδε τῆς βασιλείας του, ἐπὶ ἀρχηγοῦ τῶν Ἀράβων τάδε, πατρικρχεύντος τοῦ τάδε κλπ. Ἡ χρονολογία αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ συνήθως στὸ πρῶτο ἢ στὸ κύριο ἱστορικὸ συμβάν τὸ ὁποῖο καταγράφεται σ' αὐτὴ τὴν παράγραφο. Ἡ ἀφήγηση ὅμως ἀπλώνεται συχνὰ καὶ σὲ γεγονότα πού προηγήθηκαν ἢ ἐπακολούθησαν, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν παρέχονται κάθε φορὰ νέες χρονολογικὲς ἐνδείξεις.

Ἔτσι, ἂν παραμερισθῇ τὸ μειονέκτημα τῶν ἐλλιπῶν ἢ ἀσαφῶν χρονολογικῶν ἐνδείξεων — πού μποροῦν νὰ διασταυρωθοῦν μὲ ἄλλες πηγές — τὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη ἀποδεικνύεται μιὰ λιπὴ καὶ συνοπτικὴ ἐξιστορήση τῶν γεγονότων τῆς κατακτήσεως τῶν νοτιοανατολικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Βυζαντίου, μὲ ἀκρίβεια καὶ ἀλληλουχία πού δὲν συναντοῦμε σὲ καμμιά ἄλλη πηγὴ. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, οἱ ἀραβικὲς πηγές, μὲ τὶς ὑπερβολές τους, τὴν πολλαπλὴ παράταξη τῶν ἰδίων γεγονότων κατὰ διαφορὰς ἐκδοχὰς ἢ τὴν συρραφὴ πολλῶν καὶ ἀσχέτων ἡμερῶν μάχης, δὲν μποροῦν νὰ μᾶς χρησιμεύσουν γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουμε σωστὰ τὴν ἐκβαση τῶν γεγονότων. Στὴν ἀποκατάσταση αὐτὴ μᾶς βοηθεῖ πρῶτος ὁ Θεοφάνης.

Ὅμως οἱ Ἀραβολόγοι πού μελέτησαν τὸν Βυζαντινὸ Χρονογράφο ὅπως ὁ de Goeje¹ καὶ ἀργότερα ὁ Caetani² — πού μᾶλλον ἀνεξέλεγκτα δέχτηκαν τὰ πορίσματα τοῦ de Goeje — εἶχαν ἤδη ἀποκρυσταλλωμένες δικές τους θεωρίες γιὰ τὴν προέλαση τῶν Ἀράβων (παρερμηνεύοντας καὶ τὶς ἀραβικὲς πηγές) καί, ἐνδεχομένως, ἀτελεῖ γνῶση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Ἔτσι τὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη θεωρήθηκε παρεφθαρμένο καὶ ἔπαυσε νὰ λαμβάνεται ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ὑπ' ὄψη.

Στὴ σημερινὴ μελέτη δὲν σκοπεύω νὰ προβῶ σὲ εὐρεῖα ἀνάλυση καὶ ἐπεξηγήση τοῦ Θεοφάνη³ γιὰ νὰ ἀνασκευάσω τὶς παρερμηνεῖες τοῦ de Goeje καὶ τῶν ἄλλων Ἀραβολόγων. Ἀρκοῦμαι σὲ μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, πού ἀποδεικνύουν τὴν ἀκρίβεια τῶν γραφομένων τοῦ βυζαντινοῦ χρονογράφου.

σελ. 117 - 118. — Πρβλ. καὶ Μαρίας Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, *Σημβολὴ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν Ἀραβικῶν καὶ Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μανρικήιον (582 - 602)*, Σύμμεικτα ΚΒΕ, τόμ. Β' (1970), σελ. 152.

1. De Goeje, *Syrie*, σελ. 83 κέ.

2. Caetani, *Annali*, σελ. 64 κέ., 397 κέ. — Πρβλ. καὶ Στράτου, *Βυζάντιον*, σελ. 11.

3. Αὐτὸ προτίθεται νὰ κάμω σὲ προσεχῆ μελέτη μὲ παράλληλη ἐξέταση τῶν χρονολογικῶν καὶ ἄλλων προβλημάτων πού θέτουν οἱ ἀλληλοσυγκρουόμενες μαρτυρίες τῶν πηγῶν.

1. Προέλαση τῶν Ἀράβων στήν Παλαιστίνη.

“Ὅπως εἶπαμε πιό πάνω¹, κατὰ τὸν Θεοφάνη, στὸ πρῶτο στάδιο τῶν ἐπιχειρήσεων ὁ abu Bakr ἀποστέλλει τέσσερις στρατηγούς (οἱ ὅποιοι μὲ τὴν καθοδήγηση τῶν δυσαρεστημένων χριστιανῶν Ἀράβων τῶν συνόρων) καταλαμβάνουν α') τὴν Ἡρα καὶ β') πᾶσαν τὴν χώραν Γάζης. Ἐχοντας ὑπ' ὄψη καὶ τὶς ἄλλες πηγές² δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ Ἡρα τοῦ Θεοφάνη πρέπει νὰ ταυτισθῆ μὲ τὴν παλαιὰ πρωτεύουσα τοῦ ἀραβοχριστιανικοῦ κράτους τῶν Λαχμιδῶν, τὴν Hirra τοῦ Ἰράκ³. Σύμφωνα μ' αὐτὰ τὰ δεδομένα, ὁ ἀραβικὸς στρατὸς διχάστηκε : ἓνα τμήμα⁴ στράφηκε ἀνατολικά πρὸς τὸ Ἰράκ, ἔπου κοντὰ στὸν Εὐφράτη, τρία μίλια μίλια μακριὰ ἀπὸ τὴν Κούφα, βρίσκεται ἡ Hirra, καὶ τὸ ἄλλο τμήμα⁵ κατευθύνθηκε πρὸς τὴν Γάζα τῆς Παλαιστίνης.

Μὲ βάση τὸ χωρίο αὐτὸ καὶ ἀντίστοιχη μυθία τοῦ Baladhuri⁶, εἶχε γίνεи δεκτὸ ὅτι ἡ Γάζα ἔπεσε τότε στὰ χέρια τῶν Ἀράβων (633 κατὰ τὸν Θεοφάνη, 634 κατὰ τὴν χρονολόγησι τοῦ Baladhuri)⁷. Ὅπως ὅμως ἀπέδειξε πρὶν λίγα χρόνια ὁ Guillou, ἀξιοποιώντας ἓνα ἀνεκμετάλλευτο ἀγιολογικὸ κείμενο, ἡ πόλις ἔπεσε μόνις τὸ 637⁸. Ἐτσι ἐπισημαίνεται στὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη μιὰ χρονολογικὴ ἀνακρίβεια. Ἐχω ὅμως τὴν γνώμη ὅτι ὁ Θεοφάνης στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκριβολογεῖ : ἀναφέρει πᾶσαν τὴν χώραν Γάζης. Μὲ τὴν φράση

1. Βλ. παραπάνω, σελ. 11, σημ. 4.

2. Βλ. λ.χ. Baladhuri, σελ. 169.

3. Βλ. λ. Hirra στὴν E.I. Περβλ. καὶ Hittli, *History of the Arabs*, σελ. 78 κέ.

4. Τὸ τμήμα αὐτὸ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Khalid b. Walid εἶχε σταλῆ γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ Ἰράκ (Baladhuri, σελ. 167). Ἡ διαταγὴ τοῦ χαλίφη abu-Bakr πρὸς τὸν Khalid ἦταν : «Va à Iraq pour y pénétrer par la porte de l'Inde. Puis gagne à ta cause les habitants de la Perse, ainsi que les populations qui se trouvent dans leur territoire (Tabari, σελ. 2016 = M. Hamidullah, *Documents sur la Diplomatie musulmane à l'époque du prophète et des premiers khalifes orthodoxes*, Παρίσι 1935, ἀρ. 217). Ἀργότερα ὅμως καὶ τὸ τμήμα αὐτὸ ἐκλήθη νὰ ἐνισχύσῃ τὶς Ἀραβικὲς δυνάμεις στὴν Συρία (Baladhuri, σελ. 167). Βλ. καὶ παρακάτω, σελ. 18 κέ.

5. Τὸ τμήμα αὐτὸ ποὺ ἦταν καὶ τὸ κύριο ἐκστρατευτικὸ σῶμα — ὑπὸ τρεῖς στρατηγούς, τὸν Amr, τὸν Shurabil καὶ τὸν Khalid b. Said, στράφηκε πρὸς τὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τοῦ Βυζαντίου (βλ. Baladhuri, σελ. 165 κέ.). Ἐπομένως καὶ ἐδῶ ἀκριβολογεῖ ὁ Θεοφάνης ὅταν λέγῃ ὅτι τέσσερις στρατηγοὶ ἐστάλησαν στὴν Ἡρα καὶ τὴν περιωχὴ τῆς Γάζης [1+3=4]. Αὐτὸ δὲν τὸ κατάλαβαν οἱ μελετητὲς τοῦ χωρίου καὶ μίλησαν γιὰ ἀνακρίβεια τοῦ Θεοφάνη (βλ. Guillou, *Prise de Gaza*, σελ. 402).

6. Baladhuri, σελ. 213.

7. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἐνδὲς ἔτους στὴ χρονολόγησι τῶν γεγονότων ἀνάμεσα στὸν Θεοφάνη καὶ στὶς ἀραβικὲς πηγές, παρατηρεῖται ἐπίσης καὶ στὸ Μαρτύριο τῶν 60 μαρτύρων τῆς Γάζας. Βλ. Guillou, *Prise de Gaza*, σελ. 401.

8. Αὐτόθι, σελ. 400.

αὐτὴ πολλοὶ θεώρησαν αὐτονόητο ὅτι ὁ Θεοφάνης δηλώνει τὴν πόλιν καὶ τὴν περιοχὴ τῆς. Προσεκτικότερη ὅμως μελέτη μᾶς πείθει ὅτι ἐννοεῖ τὴν περιοχὴ τῆς Γάζας, τὰ περίχωρα, χωρὶς τὴν ἴδια τὴν πόλιν. Μὲ τὸν ὄρο *χώρα* δηλώνεται ἀκριβῶς ἢ ὑπαιθρος, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν (ὄχυρωμένη συνήθως) *πόλιν*, ἢ ὑπαιθρος μὲ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς, τὰ μικρὰ χωριά, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν εὐρύτερη περιφέρεια τῆς *χώρας*. Μὲ τὴ σημασίᾳ αὐτὴ χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος *χώρα* καὶ σὲ ἄλλα βυζαντινὰ κείμενα ¹. "Ἄλλωστε ὅταν πρόκειται γιὰ κατάληψη πόλεων ὁ Θεοφάνης τὸ ἀναφέρει ρητὰ: . . . παραλαμβάνει Βόστραν τὴν πόλιν μετὰ καὶ ἄλλων πόλεων ². . . ἐπὶ τὴν Δαμασκὸν ἔρχονται καὶ ταύτην παραλαμβάνουσι ³. Ἄβασάνιστα λοιπὸν εἶχε νομισθῆ πῶς ὁ Θεοφάνης μιλεῖ ἐδῶ γιὰ πτώση τῆς Γάζας, κατὰ τὸ ἔτος 633. Ἄπὸ τῆ συνέχεια τοῦ χωρίου ἐξ ἄλλου (ὅπου φαίνεται ὅτι οἱ Ἄραβες μετὰ τὴν νίκη τους ἐπέστρεψαν στὴ βάση τους) συναίγεται ὅτι αὐτὲς οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἦταν μιὰ τυπικὴ ἐπιδρομὴ τῶν Ἀράβων γιὰ συγκομιδὴ λαφύρων καὶ αἰχμαλώτων.

2. Ἐπίθεση τῶν Ἀράβων κατὰ τῆς Ἀραβίας⁴.

Παραθέτω στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη, γιατί ἡ παρανόηση τοῦ χωρίου προκάλεσε πολλὰ ἐπικρίσεις κατὰ τοῦ βυζαντινοῦ χρονογράφου. Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ ἐντὸς ἀγκυλῶν φράση (*πέμψας στρατιὰν κατὰ τῆς Ἀραβίας*) προέρχεται ἀπὸ τὴν λατινικὴ μετάφραση τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Βιβλιοθηκαρίου, ποὺ διασώζει γενικὰ ὑγιέστερη μορφή κειμένου ἀπὸ ὅλα τὰ διασωθέντα ἑλληνικὰ χειρόγραφα ⁵. Ἄν οἱ λέξεις αὐτὲς ἀφαιρεθοῦν, ἀλλοιώνεται τελείως τὸ νόημα τοῦ χωρίου.

Τούτω τῷ ἔτει Ἀβουβάχαρος τελευτᾷ, ἀμηρεύσας ἔτη δύο ἡμισυ καὶ παραλαμβάνει τὴν ἀρχὴν Οὐμαρος· ὃς (πέμψας στρατιὰν κατὰ τῆς Ἀραβίας) παραλαμβάνει Βόστραν τὴν πόλιν μετὰ καὶ ἄλλων πόλεων. Ἀπεδήμησαν δὲ μέχρι τοῦ Γαβιθᾶ. . .

Γιὰ τοὺς ἐκδότες καὶ τοὺς μελετητὲς τοῦ Θεοφάνη φαίνεται νὰ δημιουργῆ προβλήματα ἡ ἐντὸς ἀγκυλῶν φράση: *πέμψας* [ὁ χαλίφης Ὀμάρ] *στρατιὰν κατὰ τῆς Ἀραβίας*, ποὺ κρίθηκε ὡς ἀκατανόητη.

Ἀραβία ὅμως ἐδῶ δὲν εἶναι ἡ σημερινὴ ἀραβικὴ χερσόνησος, τὸ ὄρη-τῆριο τῶν Ἀράβων, γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται λόγος, ἀλλὰ ἡ ὁμώνυμη βυ-

1. Λ.χ. Εὐνάπιος, F.H.G., σελ. 32. — Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*, ἔκδ. G. Litvinin, σελ. 256. — Πρβλ. καὶ Σ τ ρ ᾶ τ ο υ, *Βυζάντιον*, σελ. 57.

2. Θεοφάνης, σελ. 36.

3. Αὐτόθι, 338,10-11.

4. Θεοφάνης, σελ. 336.

5. Βλ. Ostrogorsky, *Histoire*, σελ. 118.

ζαντινὴ ἐπαρχία. Ἀρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω, ὅτι, κατὰ τὸν Γεώργιο Κύπριο ἢ ἐπαρχία Ἀραβία κεῖται ἀνατολικά τῆς Ἱερουσαλήμ, μεταξὺ Παλαιστίνης Β' καὶ Παλαιστίνης Γ', καλύπτοντας τὴν περιοχὴ πού ὑποδεικνύω στὸν χάρτη ὑπ' ἀρ. 1. Ἀνάμεσα στὶς πόλεις τῆς Ἀραβίας πού ἀναφέρει ὁ Γεώργιος ὁ Κύπριος καὶ οἱ διάφορες notitiae, συγκαταλέγονται: Βόστρα, Γέρασα, Φιλαδέλφεια, Ἱεράπολις, κλπ. ¹. Ἐξ ἄλλου τὴν περιοχὴ αὐτὴ πρέπει νὰ ἔχη ὑπ' ὄψη καὶ ὁ Σέβεος, ὅταν σημειώη ὅτι ὁ στρατὸς τῶν Ἀράβων εἶχε σταθμεύσει στὸ Rabat Moab [= Ἀρεόπολις], «car l'armée des Grecs campait en Arabie» ². Ἄς προστεθῆ ὅτι ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων ὑπογράφεται πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Συρίας, Ἀραβίας, πέραν Ἰορδάνου, Καννᾶ τῆς Γαλιλαίας καὶ πάσης Παλαιστίνης ³. Διαπιστώνουμε λοιπὸν ὅτι ὁ Θεοφάνης καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκριβολογεῖ: ἡ στρατιὰ τῶν Ἀράβων κινήθηκε πράγματι κατὰ τῆς Ἀραβίας, τῆς ὁμώνυμης βυζαντινῆς ἐπαρχίας.

Ἔτσι ἔρχεται πολὺ φυσικὴ ἡ πορεία τῶν Ἀράβων ἀπὸ τὰ νότια πρὸς τὰ βόρεια, μέσα στὴν ἐπαρχία Ἀραβίας, ὅπου καταλαμβάνουν τὴ Βόστρα καὶ ἄλλες πόλεις καὶ φθάνουν μέχρι τοῦ Γαβιθᾶ. Ὁ Γαβιθᾶς τοῦ Θεοφάνη πρέπει νὰ ταυτίζεται, ὅπως ἤδη ἔχει παρατηρηθῆ, μὲ τὴν Gjabiya, τὴν παλαιὰ πρωτεύουσα τῶν Γασσανιδῶν ⁴, 80 χιλιόμετρα νοτίως τῆς Δαμασκοῦ, πού ἐξελίχθηκε στὰ ἐπόμενα χρόνια σὲ βασικὸ στρατόπεδο τῶν Ἀράβων στὴ Συρία. Ὁ Γαβιθᾶς ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές ⁵.

Ὁ de Goeje ἀγνοώντας, ὅπως φαίνεται καὶ ἄλλοῦ ⁶, τί σημαίνει Ἀραβία τὸν Ζ' αἰῶνα, ἐξοβελίζει τὴ φράση αὐτὴ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Θεοφάνη καὶ τὸν κατηγορεῖ γιὰ ἀνακρίβειες ⁷. Βέβαια, ἂν παραλειφθῆ ἡ φράση, σχηματίζει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ χαλίφης Ὁμάρ ἐξεστράτευσε ὁ ἴδιος τὸ 634 κατὰ

1. Γεώργιος Κύπριος, σελ. 68. Βλ. καὶ λ. *Arabie* στὸ D.G.H.E., στ. 1161 κέ. Στὶς μαρτυρίες πού συγκεντρώνει ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου *Ligraïn* ἀπὸ πηγές τῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ προστεθῆ καὶ τὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Θεοφάνη.

2. Σέβεος, σελ. 96.

3. Ἔτσι συνοπογράφει σὲ πιττάκια τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, Ἀντωνίου Δ' τοῦ ἔτους 1397 (MM, τόμ. Β', σελ. 273). — Πρβλ. καὶ J. Darrouzès, *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle*, Παρίσι 1971, σελ. 129.

4. Βλ. λ. Gjabiya στὴν EI.

5. Βραχὺ συρικὸ χρονικό, *Noldke*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 79 κέ. — Μιχαὴλ ὁ Σύρος, σελ. 420 - 421. — Γενικὰ πιστεύεται ὅτι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς γίνεται λόγος γιὰ τὴν μάχη τοῦ Yarmouk, πού δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸν Γαβιθᾶ.

6. De Goeje, *Syrie*, σελ. 35. Μνημονεύει τὸ χωρίο τοῦ Σέβεος πού ἀναφέρει με παραπάνω (σελ. 16), ἀλλὰ ἐπειδὴ ἀγνοεῖ τὴν βυζαντινὴ ἐπαρχία Ἀραβία, παρερμηνεύει τελείως τὸ κείμενο καὶ νομίζει ὅτι ὁ Σέβεος ἀναφέρεται στὶς προηγούμενες μάχες al Araba κλπ.

7. De Goeje, *Syrie*, σελ. 54, 84 κέ. — Τὴν παρερμηνεία αὐτὴ τοῦ de Goeje ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Gaetani, *Annali*, σελ. 64.

τῆς Βόστρας καὶ τοῦ Γαβιθᾶ (ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι πολὺ ἀργότερα ἔφθασε ὁ Ὁμάρ στὴ Gjabiya ¹).

Ὅπως δὴποτε, σύμφωνα μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ καὶ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο, φαίνεται ὅτι οἱ Ἄραβες ἔγιναν κύριοι τῆς ἐπαρχίας Ἀραβίας (δηλ. τῆς περιοχῆς τῆς Bosra καὶ τοῦ Hauran τῶν ἀραβικῶν πηγῶν), καὶ μὲ ὀρμητήριό τους τὴν περιοχὴ αὐτὴ ἐπιδίδονται σὲ ἐπιδρομὰς στὴν ὕπαιθρο πρὸς τὰ βόρεια, ἕως τὴ Δαμασκὸ, ἀκόμη καὶ τὴν Ἑμεσα ².

3. Νικηφόρες ἐπιχειρήσεις τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν Ἀράβων ³.

Καὶ τὸ χωρίο αὐτὸ προκάλεσε πολλὰ συζητήσεις καὶ ἐπικρίσεις. Ὁ de Goeje π.χ. δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ πῶς ὁ Ἡράκλειος ἔφυγε ἀπὸ τὴν Συρία, ἐφ' ὅσον οἱ Βυζαντινοὶ νικοῦσαν. Δὲν κατάλαβε ὅτι μία ἐπὶ μέρους νίκη τῶν Βυζαντινῶν, τὴν ὁποία σπεύδει νὰ καταγράψῃ ὁ Θεοφάνης, δὲν ἐσήμαινε τίποτε, ἂν στὸ μεταξὺ ὁ Ἡράκλειος εἶχε ἀντιληφθῆ πῶς οἱ ἐπαρχίες αὐτὲς δὲν θὰ παρέμεναν πολὺ κάτω ἀπὸ τὴν μισητὴ γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς βυζαντινῆ κυριαρχίας — ἐξ ἄλλου δὲν ἀποκλείεται καὶ ἄλλοι λόγοι νὰ ἐπέβαλλαν τὴν παρουσίαν τοῦ αὐτοκράτορα στὴν Κωνσταντινούπολη.

Προβλήματα παρουσιάζει ἡ ταύτιση τῆς μάχης αὐτῆς. Ἡ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια τοῦ Θεοφάνη (τὴν ὁποία θέλει νὰ ἀγνοῇ ὁ de Goeje ἀλλοιωνοντας τὸ κείμενο ⁴) ὅτι στὸ πεδίο τῆς μάχης ἔπεσε ὁ ἀρχηγὸς (ἀμυρεῶν τῶν Ἀράβων) εἶναι πολὺ χρήσιμη: πρόκειται ἴσως γιὰ ἀνάμνηση τῆς μάχης τοῦ Marj al Suffar, ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Baladhuri καὶ ἄλλων παλαιότερων Ἀράβων συμπληρωτῶν, ἔπεσε ὁ περίφημος γιὰ τὴν ἀνδρεία του Khalid b. Said ⁵. (Ἐπικροὶ κύκλοι ψάλλουν τὰ κατορθώματά του, τὸ περίφημο σπαθί του ⁶, κλπ.). Ἴσως πάλι πρόκειται γιὰ τὸν ἀμιρά Ikrimah b. abi

1. Βλ. Hitti, *History of the Arabs*, σελ. 153 - 154.

2. Πολλὰς πηγὰς μιλοῦν γιὰ ἐπιδρομὰς ὡς τὴν Ἑμεσα. Πρβλ. Caetani *Annali*, σελ. 357 κέ., 585 κέ. Πρβλ. καὶ Hill, *Termination of the Hostilities*, σελ. 80. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανεέλθω ἄλλοτε.

3. Θεοφάνης, σελ. 337,5-7.

4. De Goeje, *Syrie*, σελ. 84 καὶ 88. Ἐντὶ γιὰ τὸ ἀποκτείναν μεταφράζει ἀσυντάκτως: «Baanes... bat l'armée des Sarrasins et poursuit leur émir jusqu'à Emèse», ἐπειδὴ ἰσχυρίζεται (σελ. 84) ὅτι δὲν γνωρίζει κανέναν ἀμιρά πού νὰ σκοτώθηκε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἔστω καὶ κατώτερο!

5. Βλ. τὰ σχετικὰ χωρία στὸν Baladhuri, σελ. 183: «...but a mirah disappeared from my sight in the battle of Marj-as-Suffar» βλ. καὶ Tabari, I, σελ. 3169, ὅπου καὶ ἡ συγκινητικὴ λεπτομέρεια ὅτι ἡ νιόπαντρη γυναίκα του σκότωσε μὲ τὸ δοκάρει τῆς σκηνῆς τῆς ἐφτά Ἑλλήνες. Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 322. Στράτου, *Βυζάντιον*, σελ. 221 - 222.

6. Baladhuri, σελ. 183.

Ğahl, πού, κατὰ τὸ κείμενο τοῦ ψευδο - Wakidi, σκοτώθηκε σὲ κάποια συμπλοκὴ τῶν Ἀράβων κοντὰ στὴν Ἔμεσα¹.

Προτοῦ προχωρήσω στὴν τελευταία μου παρατήρηση πού εἶναι καὶ ἡ πιὸ σημαντικὴ — σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθότητα τῆς μαρτυρίας τοῦ Θεοφάνη, πρέπει νὰ ἐκθέσω μὲ συντομία τὰ ὅσα γράφει ὁ Baladhuri σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα αὐτά². Τὰ ἐντὸς ἀγκυλῶν εἶναι παρατηρήσεις δικές μου. Συνοψίζω :

Ἀραβικὸς στρατὸς νικά τοὺς Βυζαντινοὺς στὰ περίχωρα τῆς Γάζας (μάχη Dathin καὶ Arabah), ἐνῶ ὁ Ἀραβας ἀρχηγὸς Khalid b. Walid, πού εἶχε σταλῆ νὰ καταλάβῃ τὸ Ἰράκ [πρβλ. καὶ Θεοφάνη³], πέρνει ἐντολὴ νὰ σπεύσῃ νὰ ἐνωθῆ μὲ τὰ ἀραβικὰ στρατεύματα πού προελαύνουν στὴν Ἰορδανία. Ὁ Khalid ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ Ἰράκ καὶ ὕστερα ἀπὸ πολὺ μεγάλο κύκλο καὶ πολλὰς κατακτήσεις | πού ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιτευχθοῦν μέσα στὶς ὑποτιθέμενες δεκαοκτὼ ἡμέρες τῆς πορείας του | μέσα ἀπὸ τὴν ἔρημο φτάνει [πολὺ βορειότερα ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ βρισκῶνται τότε οἱ Ἀραβες] στὴ Δαμασκὸ. Ἀκολουθεῖ σύσκεψη τῶν Ἀράβων στὴ Bosra [ὅπου παραδόξως παρίσταται καὶ ὁ Abu-Ubaida, πού ξέρουμε ὅτι ἔφθασε στὴν περιοχὴ αὐτὴ πολὺ ἀργότερα]. Κατάληψη τῆς Bosra καὶ τοῦ Hauran [πρβλ. καὶ Θεοφάνη⁴], πού περιγράφεται καὶ παρακάτω. Μάχη τοῦ Ajnadain καὶ τοῦ Fihl. Ὁ Ἡράκλειος ἀνασυντάσσει τὸν στρατό του μὲ ἐντοπίους στὴν Ἀντιόχεια. Θάνατος τοῦ Abu-Bakr.

Μετὰ τὴν μάχη τοῦ Fihl, ὁ Shurabil, ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀρχικοὺς Ἀραβες ἀρχηγούς τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῶν Βυζαντινῶν, γίνεται κύριος πολλῶν πόλεων τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τῆς παραλίας τῆς Ἰορδανίας. Μάχη τοῦ Marj al Suffar. Πολιορκία τῆς Δαμασκοῦ, ὅπου κύριο ρόλο παίζει ὁ Khalid b. Walid. Νέα ἀφήγηση τῆς κατάληψης τῆς Bosra καὶ τοῦ Hauran. Ὁλοκληρωτικὴ κατάληψη τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἰορδανίας. Ἄλλος στρατός, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Abu-Ubaida, προχωρεῖ πρὸς τὰ βόρεια καὶ καταλαμβάνει πολλὰς πόλεις, ὅπως ἡ Balabak, ἡ Hims, ἡ Hama κλπ. [Ὀύσιαστικά δηλ. ὅλη ἡ ὑπαιθρος καὶ οἱ πόλεις σχεδὸν ὡς τὴν Ἀντιόχεια, ἀνήκουν στοὺς Ἀραβες].

Ὁ Ἡράκλειος συγκεντρώνει στρατὸ γιὰ τὴν τελικὴ ἀναμέτρηση, πού γίνεται στὸ Yarmouk. [Κατὰ τὸν Baladhuri, ὁ Khalid b. Walid, ἀν καὶ γενικὸς ἀρχηγὸς τοῦ στρατεύματος, δὲν φαίνεται νὰ λαβαίνει μέρος στὴ μάχη]. Ὁ Ἡράκλειος ἀποχαιρετᾷ τὴν Συρία καὶ τὸν πλοῦτο τῆς⁵.

Γενικὴ παρατήρηση : Πουθενὰ δὲν ἀναφέρει ὁ Baladhuri ὅτι ἐγίνε δύο φορές κατάληψη τῶν ἴδιων πόλεων ἢ περιοχῶν.

1. Ψευδο-Wakidi, σελ. 94 - 110. — Caetani, *Annali*, σελ. 585.

2. Baladhuri, σελ. 165 - 210.

3. Θεοφάνης, σελ. 336 καὶ παραπάνω, σελ. 14.

4. Θεοφάνης, σελ. 336 - 337. Βλ. καὶ παραπάνω, σελ. 16 - 17.

5. Ὁ ἀποχαιρετισμὸς αὐτὸς τοῦ Ἡρακλείου, πού ἔχει βέβαια στοιχεῖα μελοδραματικά, θὰ γίνῃ leitmotiv σὲ πολλὰς ἀραβικὰς καὶ περσικὰς παραλλαγές. Πρβλ. λ.χ. Tabari, I, σελ. 2395 καὶ 2396. — Στράτο, *Βυζάντιον*, σελ. 82, σημ. 271.

4. Ἡ μάχη τοῦ Yarmouk. Κατάληψη τῆς Δαμασκοῦ καὶ τῆς Φοινίκης.

Ὁ Θεοφάνης περιγράφει διαφορετικὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων σ' αὐτὴ τὴν τελικὴ φάση¹. Συνοψίζω : α') οἱ Ἄραβες ἕως τὴν μάχη τοῦ Yarmouk ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἐγκατεστημένοι στὴν ἐπαρχία Ἀραβίας, δηλ. στὴν περιοχὴ τῆς Βόστρας, ἀπ' ὅπου καὶ κáνουν, ὅπως κάθε χρόνο, ἐπιδρομὲς στὴν Δαμασκó· β') ἡ Ἐμεσα ἀνῆκε ἀκόμη στοὺς Βυζαντινοὺς· γ') οἱ Βυζαντινοὶ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν Ἐμεσα πρὸς νότον· δ') στὴ μάχη τοῦ Yarmouk οἱ Βυζαντινοὶ μάχονται μὲ μέτωπο πρὸς νότον, ἐφ' ὅσον τοὺς χτυπᾷ ὁ νότιος ἄνεμος κατὰ πρόσωπο, δηλ. οἱ Ἄραβες ἔχουν κατεύθυνση ἀπὸ νότο πρὸς βορρά· ε') ἡ μάχη τοῦ Ἰερμουχθᾶ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Δαμασκοῦ· ς') μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Δαμασκοῦ οἱ Ἄραβες γίνονται κύριοι ὅλης τῆς Φοινίκης [= Ν. Συρίας καὶ τῆς Φοινίκης], ὅπου ἐγκαθίστανται καὶ προωθοῦνται πρὸς τὴν Αἴγυπτο.

Μὲ τὴν ἐκθεση τοῦ Θεοφάνη θὰ μπορούσε νὰ συμφωνήσῃ καὶ ἡ ἀφήγησις τοῦ Baladhuri, ἀν ἀποκαταστήσουμε τὴν διαταραγμένη, ὅπως θὰ δοῦμε, σειρὰ τῶν φύλλων τοῦ κειμένου του. Ἡ διαταραχὴ αὐτὴ, πού δὲν ξέρουμε πότε ἔγινε, πρέπει νὰ εἶναι πολὺ παλιά. Τὸ περίεργο εἶναι πῶς οἱ ἐκδότες του δὲν κατάλαβαν ὅτι τὸ κείμενο, ὅπως ἐκδίδεται, νοσεῖ.

Ἡ διαταραχὴ στὸ κείμενο τοῦ Baladhuri συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Khalid b. Walid στὶς ἐπιχειρήσεις τῆς Συρίας. Πρῶτο ὑποπτο σημεῖο στὴν ἀφήγησις τοῦ Baladhuri ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ δραματικὴ πορεία τοῦ Khalid μέσα ἀπὸ τὴν ἔρημο². Ἡ κατάληψη, μὲ πόλεμο ἢ μὲ συνθήκη, πολλῶν πόλεων τοῦ Ἰράκ, τῆς περιοχῆς τοῦ Εὐφράτη ἕως βορειότερα στὴ Μεσοποταμία, ἀπαιτοῦσε πολὺ μεγαλύτερο διάστημα ἀπὸ τὶς 18 μέρες πού κατὰ τὴν παράδοσι καὶ τὴν ἐπικρατοῦσα ὡς σήμερα γνώμη³, χρειάστηκε ὁ Khalid γιὰ νὰ φτάσῃ ἀπὸ τὴν Hirra στὴ Δαμασκó. Ὅπως καὶ ἀν ἔχῃ τὸ πράγμα, στὴν σελίδα 172 τῆς ἐκδόσεως Hitti (= σελ. 112 τῆς ἀραβικῆς ἐκδόσεως) διαβάζουμε ὅτι ὁ Khalid ἐμφανίζεται μπροστὰ στὴν ἀνατολικὴ πύλη τῆς Δαμασκοῦ καὶ ἔρχεται σὲ συνεννοήσεις μὲ τὸν ἐπίσκοπο τῆς πόλεως γιὰ σύναψη συνθήκης. Στὴ σελίδα 186 (= σελ. 120 - 121 τῆς ἀραβικῆς ἐκδόσεως) παρακολουθοῦμε τὴ διασπασθεῖσα (ἀπὸ διαταραχὴ τῶν φύλλων τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου) σ υ ν έ χ ε ι α αὐτῶν τῶν διαπραγματεύσεων,

1. Θεοφάνης, σελ. 337 - 338. Βλ. παραπάνω, σελ. 12, σημ. 2.

2. A. Mosil, *Arabia deserta*, Νέα Ὑόρκη 1927, σελ. 553 - 573. Στὴν πορεία αὐτὴ τοῦ Khalid, πού μερικὲς κινήσεις της δὲν μπορεῖ κάποτε νὰ ἐξηγήσῃ ὁ Mosil, θὰ ἐπανέλθουμε ἄλλοτε. — Πρβλ. καὶ Hitti, *History of the Arabs*, σελ. 149 - 150.

3. Βλ. Hitti, ἐνθ' ἄνωτ. — Hill, *Termination of Hostilities*, σελ. 77 κέ., κλπ.

πού καταλήγουν στην υπογραφή τῆς συνθήκης ἀπὸ τὸν Khalid καὶ τὴν εἴσοδο τῶν Ἀράβων στὴ Δαμασκό. "Όλα τὰ ἐνδιάμεσα φύλλα (σελ. 172 - 186 ἐκδ. Hitti = 112 - 120 ἀραβ. ἐκδ.) ἔχουν παρεισδύσει ἐκεῖ, ἄγνωστο πότε, καὶ διασποῦν τὴ φυσικὴ σειρὰ τῶν γεγονότων. Ἡ διαταραχὴ αὐτὴ ὠδήγησε σὲ πολλὲς παρανοήσεις.

Ποῦ διαπιστώνω αὐτὴ τὴν διαταραχὴ: α') ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη παράγραφο τῆς σελ. 186 τῆς μεταφράσεως φαίνεται ὅτι τὸ κείμενο ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς σελ. 172 καὶ παραπέρα γίνεται ἐμφανέστερη στὴ συνομιλία τοῦ Khalid μὲ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Δαμασκοῦ. Ὁ τελευταῖος ὑπενθυμίζει στὸν Khalid τὴν ὑπόσχεση ποῦ εἶχε δώσει (χωρὶο Α') γιὰ τὴ σὺναψη συνθήκης:

A' (σελ. 172):

Khalid camped at the East Gate of Damascus... The bishop of Damascus offered him gifts and said to Khalid: «Keep this covenant¹ for me». Khalid promised to do so.

B' (σελ. 186):

The inhabitants of Damascus betook themselves to the fortifications and closed the gate of the city. Khalid b. Walid at the head of 5.000, whom Abu Ubaidah had put under his command, camped at al Bab Ash-Sharki [= the East gate]. Amr ibn al-Asi camped at the Tuma gate; Shurabil at the Faradis gate and Abu-Ubaidah at the Jabiya gate and Yazid from the Saghir gate to the one known as Kaisan gate.

The bishop who had provided Khalid with food at the beginning of the siege, was want to stand on the wall. Once Khalid called him, and when he came, Khalid greeted him and talked with him. The bishop one day said to him, «Abu-Suleiman, thy case is prospering and thou hast a promise to fulfil for me; let us make terms for this city»...

Ἄλλες διαπιστώσεις: α') Στὰ μεταξὺ τῶν σελ. 172 καὶ 186 φύλλα τῆς ἐκδόσεως Hitti, ποῦ παραχῶθησαν ἀνάμεσα καὶ διέσπασαν τὴν ἐξιστόρηση τῆς μιᾶς πολιορκίας τῆς Δαμασκοῦ, ὁ Khalid, ἂν καὶ γενικὸς ἀρχηγός, δὲν ἐμφανίζεται σχεδὸν σὲ καμιὰ μεγάλη μάχη (λ.χ. στὸ Maab, στὸ Fihl, στὸ Marj-al-Suffar), ὅπου τὸ γενικὸ πρόσταγμα ἔχει ὁ Abu-Ubaida ἢ ἄλλοι (μόνο στὴ μάχη τοῦ Ajnadain φαίνεται ὅτι πρωτοστατεῖ²).

1. Ὁ Hitti (Baladhuri, σελ. 172 καὶ σημ.) δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβῃ ποῦ ἀναφέρεται αὐτὴ ἡ συνθήκη.

2. Ἡ πληροφορία αὐτὴ, τὴν ὁποία παραδίδει ὁ Baladhuri ἀντλώντας τὴν ἀπὸ τὸν Abu-Hafs (πληροφοριεδότη ὄχι καὶ τόσο ἀκριβῆ, ὅπως μπόρεσα νὰ διαπιστώσω),

β') 'Επίσης ὁ Khalid ἀπέχει ἀπὸ τῆς ἐπιχειρήσεως πού περιγράφονται στὶς σελ. 178 - 179 καὶ συντελοῦν στὴν ὀλοκληρωτικὴ κατάληψη τῆς Ἰορδανίας καὶ Παλαιστίνης ἀπὸ τὸν Shurabil ἢ τὸν Amr μὲ γενικὸ ἀρχηγὸ πάλι τὸν Abu-Ubaida.

γ') Στὴ μάχη τοῦ Yarmouk, πού περιγράφεται στὴ σελ. 207 τῆς ἐκδ. Hitti χωρὶς καμμιὰ σύνδεση μὲ τὰ προηγούμενα ἢ μὲ τὰ ἐπόμενα, πάλι ὁ Khalid δὲν ἐμφανίζεται πουθενά. "Ὡς σημειωθῆ ὅτι στὴν ἀραβικὴ ἔκδοση, σελ. 135, ὁ τίτλος εἶναι *يَوْمُ الْيَرْمُوكِ* = *Yaum al Yarmouk* = ἡμέρα [μά-

χης] τοῦ Yarmouk, τίτλος πού, ὅπως εἶδαμε (σελ. 9-10), ἀπηχεῖ προφορικὰς ἐπικὲς παραδόσεις. Ὁ ἴδιος τίτλος καὶ γιὰ ὅλες τῆς ἀξιόλογες μάχες (Ajnadain, Fihl καὶ Marj al Suffar). Ἡ ἐπισήμανση αὐτὴ εἶναι ιδιαίτερα ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ὕλη καὶ τὸν τρόπο συνθέσεώς της στὸ ἔργο τοῦ Baladhuri. Ὁ Hitti μεταφράζει πάντοτε: *The battle of...*

"Ὅλα αὐτὰ μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Khalid πιθανότατα δὲν ἔλαβε μέρος σὲ καμιὰ ἀπὸ τῆς μάχες αὐτές. Ἴσως, ἀπασχολημένος μὲ τῆς ἐπιχειρήσεως στὸ Ἰράκ καὶ τὸν Εὐφράτη, νὰ ἔφτασε στὴ Δαμασκὸ πολὺ ἀργότερα ἀπὸ ὅ,τι συνήθως πιστεύεται, πάντως ὄχι ἀμέσως μετὰ τὴ μάχη τοῦ Dathin. Ἄλλωστε, ὅπως εἶχαμε ἤδη ἐπισημάνει παραπάνω, ἡ παρουσία τοῦ Khalid μπροστὰ στὴ Δαμασκὸ δὲν θὰ εἶχε κανένα νόημα ἐνόσω ἀκόμη οἱ ἐπιχειρήσεις διεξάγονταν στὴν Παλαιστίνη, ἢ ἔστω λίγο ἀνατολικότερα στὴν Ἰορδανία, ὅπου ὁ ἀραβικὸς στρατὸς χρειαζόταν ἐνισχύσεις. Σύμφωνα μ' αὐτὰ τὰ δεδομένα πιστεύω ὅτι, παρὰ τῆς ἐπανειλημμένης ἴσως διαταγῆς τοῦ Abu Bakr νὰ πάη στὴν Παλαιστίνη, ὁ Khalid, ἀπασχολημένος μὲ τῆς κατακτήσεις τοῦ Ἰράκ καὶ τοῦ Εὐφράτη, καθυστερεῖ πολὺ, ἀναβάλλει συνεχῶς τὴν ἀναχώρησή του, καὶ φτάνει στὴ Συρία πολὺ ἀργότερα, ὅταν ἤδη βρίσκεται ἐκεῖ ὁ Abu-Ubaida, ἴσως στῆς παραμονὲς τῆς πολιορκίας τῆς Δαμασκοῦ, καὶ μάλιστα, καθὼς νομίζω, μετὰ τὴ μάχη τοῦ Yarmouk. Σώζεται μιὰ μαρτυρία πού ἔχει μείνει ὡς τώρα ἀνεκμετάλλευτη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ χαλίφης¹ γράφει στὸν Khalid, ἐνῶ ἀκόμη βρισκόταν στὸ Ἰράκ καὶ ἀφοῦ εἶχε κάνει καὶ ἓνα μυστικὸ ταξίδι στὴ Μέκκα:

δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλες πηγές. Γενικὰ πιστεύεται ὅτι στὴ μάχη τοῦ Ajnadain τὸ γενικὸ πρόσταγμα εἶχε ὁ Amr' πρβλ. De Goeje, *Syrie*, σελ. 65. — Caetani, *Annali*, σελ. 42 κέ. — O Pernice (ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 275 κέ.) δὲν πιστεύει ὅτι ὁ Khalid εἶχε προλάβει ἀκόμη νὰ φθάσῃ ἀπὸ τὸ Ἰράκ.

1. Βέβαια στὴ μορφή πού παραδίδεται σήμερον μὲσω τοῦ Tabari ἡ πληροφορία φαίνεται ὅτι ἡ διαταγὴ προῆλθε ἀπὸ τὸν Abu-Bakr. Σύμφωνα μὲ ἄλλη μαρτυρία τοῦ Sayf (Tabari, I, σελ. 2147 - 2148) ὁ Ὁμάρ, μετὰ τὴ μάχη τοῦ Yarmouk, δίνει ἐντολὴ στὸν Khalid νὰ τεθῆ ὑπὸ τῆς διαταγῆς τοῦ Abu Ubaida, γιὰ νὰ ἀρχίσῃ ἡ πολιορκία τῆς Δαμασκοῦ. Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 398 - 399.

Marche jusqu'à rencontrer à Yarmuk les troupes des Musulmans. Car elles ont subi des peines. Surtout ne va pas en tirer gloire: tu risquerais d'y prendre et de te faire déconsidérer¹.

"Ότι πραγματικά οί ἀπώλειες τῶν Ἀράβων ἦταν μεγάλες στή μάχη αὐτή τὸ ὁμολογεῖ ὁ Baladhuri² καὶ τὸ δέχεται καὶ ὁ De Goeje μὲ βάση τὰ βιογραφικὰ λεξικά, ὅπου φαίνεται ὅτι πολλοὶ ἥρωες - μάρτυρες τῆς πίστεως χάθηκαν σ' αὐτήν³. Αὐτὴ τῆ σειρά τῶν γεγονότων μᾶς ἐπιβεβαιώνουν καὶ ἄλλοι, ὅπως ὁ Εὐτύχιος⁴, ὁ Μιχαήλ ὁ Σύρος⁵ καὶ ὁ Tabari⁶. Δὲν ξέρω ἂν ἡ ἀποψή μου αὐτή, πού τὴν διατυπώνω μὲ κάποια ἐπιφύλαξη καὶ περισσότερο σὰν θέμα γιὰ παραπέρα ἔρευνα, ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα. Ὡστόσο, ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Baladhuri συνάγεται ὅτι ὁ Khalid ἔπαιξε ρόλο κυρίως στὴν πολιορκία καὶ τὴ συνθηκολόγηση τῆς Δαμασκοῦ (στὸ ὅποιο ἄλλωστε συμφωνοῦν καὶ ὅλες οἱ πηγές ὁμόφωνα). Ἡ συμμετοχὴ του σὲ ἄλλες μάχες νομίζω ὅτι εἶναι ὑστερογενὴς ἐπινόηση ἐκείνων πού θέλησαν νὰ ἡρωοποιήσουν τὸν ἀνδρεῖο αὐτὸ Ἄραβα στρατηγό, πού μὲ γενναιότητα τόλμησε νὰ διασχίσει τὴν ἔρημο.

Πραγματικὰ ὁ Khalid (ὁ Θεοφάνης τὸν ἀποκαλεῖ *μάχαιραν τοῦ Θεοῦ*⁷) εἶναι κεντρικὸς ἥρωας πολλῶν ἡμερῶν μάχης τῶν Ἀράβων πού — κατὰ τὴ γνώμη μου — παραδίδει (διὰ τοῦ Tabari) ὁ Sayf b. Umar καὶ ἄλλοι σύγχρονοι ἢ μεταγενέστεροι συλλογεῖς ἢ συμπιλητὲς αὐτῶν τῶν ἱστοριῶν. Ὁ Khalid, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ μὲ τὴ διόγκωση πού ὑφίστανται οἱ διηγήσεις αὐτὲς ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση, γίνεται ὀλοένα καὶ πιὸ ἀνδρεῖος, καὶ πιὸ γενναῖος, ὥσπου καταλήγει νὰ εἶναι πανταχοῦ παρών, σὲ ὅλες τὶς μάχες κατὰ τῶν Βυζαντινῶν, καὶ μάλιστα ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἱππικοῦ. Ἐχῶ τὴ γνώμη ὅτι τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν *Ayyam al Arab* πού παραδίδει ὁ Tabari, ὁ Ibn Asakir κ.ἄ. βρίσκεται πολὺ μακριὰ ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πιὸ ἀπλὴ χρονολογία γύρω ἀπὸ τοὺς Ἀραβοβυζαντινοὺς πολέμους: τελικὰ ἐξελίσσεται κατὰ κάποιο τρόπο σὲ *res gestae* τοῦ Khalid b. Walid. Ἡ ἐποποιία αὐτὴ τοῦ Khalid στὴ διαδρομὴ τῶν

1. Hamidullah, *Documents*, ἀρ. 231 (Tabari, σελ. 2076, 2110).

2. Baladhuri, σελ. 207. — Βλ. καὶ *Futuh al Šam*, σελ. 130 κέ. — Ψευδο-Wakidi, II, σελ. 32 - 35.

3. De Goeje, *Syrie*, σελ. 123 : «... il périt dans la bataille de Yarmouk...»

4. Εὐτύχιος, P.G., στ. 1096 κέ.

5. Αὐτόθι, σελ. 420 - 421.

6. Tabari, ἐκδ. H. Zotenberg, τόμ. Γ', σελ. 349 κέ., 363 κέ.

7. Θεοφάνης, σελ. 335 : στὴν περιγραφὴ τῆς συμπλοκῆς στοὺς Μοθούς γράφει : «... ἐξῆλθε δὲ εἰς ἀμηρᾶς, ὁ Χάλεδος, ὃν λέγουσι τὴν μάχαιραν τοῦ θεοῦ... Τὴν ἴδια αὐτὴ προσωνομῖα τοῦ ἀποδίδουν καὶ ἀραβικὲς πηγές, ὅπως ὁ Wakidi καὶ ὁ Ibn Asakir. Πρῶτ. Hitti, *History of the Arabs*, σελ. 148.

αίωνων πλουτίζεται ολοένα και με περισσότερο μυθιστορηματικά στοιχεία. «Il n'a pas son égal parmi les hommes», υποστηρίζει ο Ibn Hisham ¹. 'Ωστόσο στον Baladhuri ο Khalid διατηρεί ακόμη, ως ένα σημείο, τις πραγματικές ανθρώπινες διαστάσεις του ².

Ἡ μυθοποίηση τοῦ Khalid εἶχε ἀρχίσει ἤδη τὸν II' αἰώνα. Παραθέτω ἐνδεικτικὰ διάφορες μαρτυρίες πηγῶν μόνο σχετικὰ μετὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Khalid στὴ μάχη τοῦ Yarmouk, πού μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ περισσότερο ἐδῶ. Ἔτσι θὰ φανῆ ἡ διόγκωση τῶν πραγματικῶν γεγονότων. Ὑπενθυμίζω ὅτι μόνο ὁ Sayf (διὰ τοῦ Tabari) παραδίδει δεκτικὰ ἐκδοχὰς τῆς μάχης αὐτῆς ³, πού δὲν εἶναι βέβαια. Ὑπὸς νομίζω, παρὰ συρραφὴ δεκαεννέα *Ayyam al Arab* ('Ἡμερῶν μάχης), μετὰ πρωταγωνιστὴ τὸν Khalid.

Συρικὸ χρονικὸ τοῦ II' αἰ., ὅπως εἴπαμε ⁴, συγγέει τὴν θρυλικὴ πορεία τοῦ Khalid μέσα ἀπὸ τὴν ἔρημο μετὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς μάχης τοῦ Yarmouk.

Σὲ ἄλλες διηγήσεις (λ.χ. Ibn Asakir ⁵, Mirkhawand ⁶), ὁ Khalid πολεμᾷ στὸ Yarmouk ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἵππικου. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι βέβαια τυχαῖο: γιὰ τοὺς Ἀραβες τὰ λιγοστὰ τότε ἄλογα ἀποτελοῦσαν σπάνιο στοιχεῖο εὐγένειας καὶ λεβεντιάς ⁷. Σύμφωνα ὅμως μετὰ τὸν Baladhuri, ἄλλος βρισκόταν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἵππικου στὸ Yarmouk ⁸.

Σύμφωνα μετὰ ἄλλη διήγηση τῆς ἴδιας μάχης, καταγραμμένη πάλι ἀπὸ τὸν Sayf ⁹, μετὰ τὴ μάχη τοῦ Yarmouk, ὁ Khalid, πού πῆγε στὴ σκηνὴ τοῦ βυζαντινοῦ ἀρχηγοῦ Θεοδώρου, δίνει νερὸ σὲ ἐτοιμοθάνατους κλπ. (τὰ ἴδια περιστατικὰ περιγράφονται καὶ γιὰ τὴν μάχη τοῦ Ajnadain!). Σὲ μεταγενέστερη πηγῇ, στὸν Mirkhawand ¹⁰, διαβάζουμε ὅτι στὸ Yarmouk ἔγινε διάλογος μετὰξὺ Khalid καὶ Bahan: αὐτὸς ὁ φραστικὸς διαξιφισμὸς μετὰξὺ τῶν δύο ἀρχηγῶν εἶναι βέβαια στοιχεῖο φανταστικὸ καὶ ἐπικό. Τὸ ἴδιο πάνω-κάτω μοτίβο τῆς μονομαχίας Ἀράβων μετὰ Ἕλληνας στὸ Yarmouk συναντοῦμε καὶ σὲ ἄλλη ἐκδοχῇ, τὴν ὁποία διέσωσε πάλι ὁ Sayf ¹¹.

Στὸ λαϊκὸ μυθιστόρημα *Futuh al Šam* ὁ Khalid παίζει σπουδαῖο ρόλο, καὶ ἀκόμη μεγαλύτερο στὸ ἔργο τοῦ ψευδο-Wakidi. Φυσικὰ, σὲ πρωτοβουλία τοῦ Khalid ὀφείλεται καὶ ἡ ἐπιλογή τῆς τοποθεσίας τοῦ Yarmouk γιὰ τὴν τελικὴ σύγκρουση μετὰ τοὺς

1. De Goeje, *Syrie*, σελ. 8.

2. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι κυκλοφοροῦσαν ἀνάλογοι ἐπικοί κύκλοι καὶ ἄλλων ἡρώων, γιὰ τοὺς ὁποίους σώθηκαν ἐλάχιστες καὶ ἀποσπασματικὲς μαρτυρίες, ὅπως ὁ κύκλος τοῦ Khalid b. Said (μιλήσαμε παραπάνω γιὰ τὸ περίφημο σπαθί του, βλ. σελ. 17), ὁ κύκλος τοῦ Abu - Sufyan b. Harb, κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ al - Djahabi. Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 572.

3. Βλ. παραπάνω, σελ. 7.

4. Βλ. παραπάνω, σελ. 4.

5. Βλ. Caetani, *Annali*, σελ. 555 κέ.

6. Mirkhond, II, 259 κέ. — Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 593 κέ.

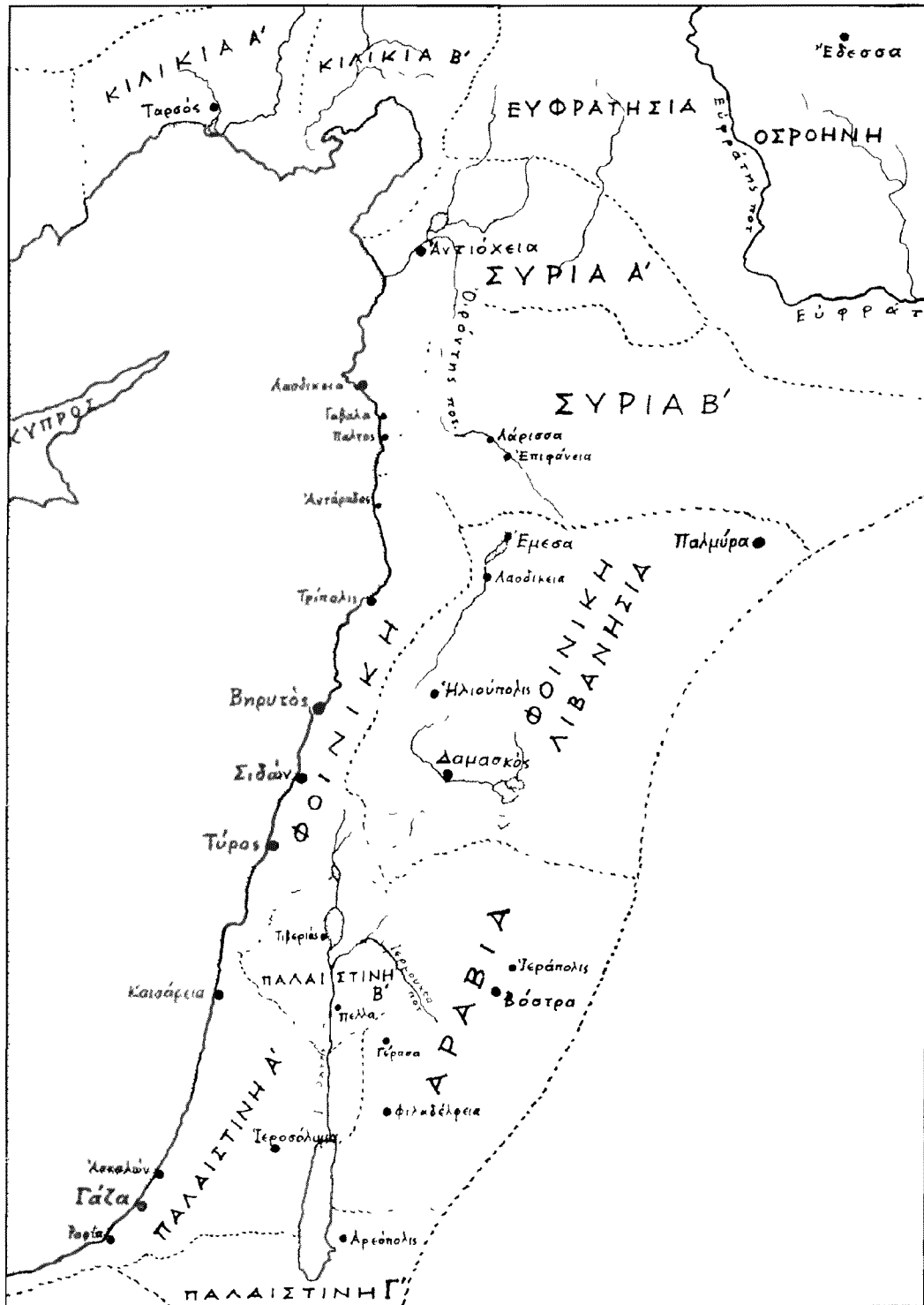
7. Ἄρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἀκόμη καὶ ὁ χαλίφης Ὁμάρ στὴ θριαμβικὴ πορεία του πρὸς τὴν Συρία καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ, σύμφωνα μετὰ τὴν παράδοση, ἔφθασε πάνω σὲ κμήλκ. Πρβλ. de Goeje, *Syrie*, σελ. 158.

8. Baladhuri, σελ. 136: ὁ Habib b. Mashamah.

9. Tabari, I, σελ. 2100.

10. Mirkhond, II, σελ. 255 - 262.

11. Tabari, I, σελ. 2101.

ΧΑΡΤΗΣ 1. — Οί νοτιοανατολικές έπαρχίες του Βυζαντίου κατά την έποχή των πρώτων άραβοβυζαντινών πολέμων (Ζ' αί.). Τά σύνορα των έπαρχιών και οι βυζαντινές όνομασίες τους κατά τους χάρτες (Γ' και Δ') του Honigmann στην έκδοση του Ίεροκλέους και Γεωργίου του Κυπρίου.

ΧΑΡΤΗΣ 2. — Οἱ ἴδιες χῶρες μετὰ τὴν ἀραβικὴν κατάκτησιν.

Οἱ ἐπαρχίαι καὶ οἱ ὀνομασίαι τους δὲν συμπίπτουν μὲ τις βυζαντινές.

Ἐπισημαίνω ὅτι οἱ Ἀραβες συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦν γιὰ τίς χῶρες αὐτές τὸν ὄρο Šam [= Συρία]. — Ὁ χάρτης ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Hilli, *History of the Arabs*, σελ. 151.

Βυζαντινούς¹. Η γνώμη του επικρατεί στη σχετική σύσχεψη των Άραβων αρχηγών που έγινε πριν από τη μάχη. Κατά τις ίδιες διηγήσεις, όπως ήδη σημειώσαμε², στο στράτευμα του Ήρακλείου πολεμοῦσαν και Afrang [= Φράγγου] και όταν ο Ήρακλείος πληροφορήθηκε την ήττα του στρατού του, πήρε το κεφάλι του ἀγγελιοφόρου!³

Σύμφωνα με άλλες διηγήσεις όχι μόνο ο Khalid, αλλά και ο γιός του Abd-al-Rahman (Ἀβδὲλ Ραχμάν ὁ τοῦ Χαλίδου, κατὰ τὸν Θεοφάνη) πολέμησε στὸ Yarmouk⁴. Ἐξ ἄλλου, μέσα στις ὑπερβολές αὐτὲς βλέπουμε και ἕνα ἄλλο ἥρωα - μάρτυρα τῆς πίστεως, τὸν Khalid b. Said νὰ πεθαινή πάλι στὸ Yarmouk⁵, ἐνῶ, ὡπως παραδίδουν ὁμόφωνα οἱ πηγές, εἶχε πέσει στὸ Marj-al-Suffar.

Πρακτοροῦμε ἀκόμη ὅτι στις ἱστορίες αὐτὲς ἀπὸ τὰ res gestae τοῦ Khalid ἀρχίζουν νὰ ὑπεισέρονται και τελείως ξένα στοιχεῖα, ἀπὸ ἄλλους θρύλους, παραδόσεις και ἐπικοὺς κύκλους. Στὴν ἀφήγηση λ.χ. τοῦ Ibn-Asakir⁶, ἡ τελικὴ φάση τῆς μάχης τοῦ Yarmouk ἔχει ἴσως ἀπηχῆσεις ἀπὸ τὴν περίφημη «μάχη τῆς γέφυρας»⁷. Σύμφωνα με ἄλλη ἀφήγηση τοῦ Sayf⁸, στὴ μάχη τοῦ Yarmouk πολέμησε και ἕνας γέρος ποὺ εἶχε παρακολουθήσει τὴν θρυλικὴ «ἐκστρατεία τοῦ ἐλέφαντα»⁹ (τὴ χρονιά ποὺ πιστεύεται ὅτι γεννήθηκε ὁ Μωάμεθ!).

Ἡ διαταραχὴ στὸ κείμενο τοῦ Baladhuri και ἡ μυθοποίηση τοῦ ἥρωα Khalid b. Walid, ὁ ὁποῖος, ἀπὸ μιὰ στιγμὴ και πέρα εἶναι πανταχοῦ παρὼν σ' ὅλες τις μάχες κατὰ τῶν Βυζαντινῶν (αὐτὸς ἀποφασίζει νὰ δοθῇ ἡ μάχη στὸ Yarmouk), δὲν εἶχε ὑποπέσει ὡς τώρα στὴν ἀντίληψη τῶν μελετητῶν, ἐκδοτῶν, μεταφραστῶν, σχολιαστῶν τοῦ Baladhuri και τῶν ἄλλων Ἀραβολόγων. Καὶ τοῦτο ἐπειδὴ παρασύρθηκαν μᾶλλον ἀπὸ τὸν πρῶτο ἐκδότη και σχολιαστὴ τοῦ Baladhuri, τὸν de Goeje, ὁ ὁποῖος γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ δεύτερο χωρίο περὶ πολιορκίας τῆς Δαμασκοῦ, εἰσήγαγε τὴ θεωρία γιὰ τὴν δεύτερη πολιορκία τῆς πόλεως. Ὡστόσο, ὁ ἴδιος ὁ de Goeje

1. Ψευδο - Wakidi, II, σελ. 116 - 120. - Caetani, *Annali*, σελ. 586 κέ. Πρβλ. και Hill, *Termination of the Hostilities*, σελ. 76.

2. Βλ. παραπάνω, σελ. 40.

3. Mirkhond, II, σελ. 261. Caetani, *Annali*, σελ. 593.

4. Α.χ. ὁ Sayf b. Umar (Tabari, I, 2094). Πρβλ. Caetani, *Annali*, σελ. 568. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι (Θεοφάνης, σελ. 348) ὁ Ἀβδὲλ Ραχμάν ὁ τοῦ Χαλίδου τὴν Ῥωμανίαν ἐπεστράτευσεν... τὸ 663/4 ἢ (κατὰ τις ἀραβικὲς πηγές) τὸ 664/5.

5. Sayf (Tabari, I, σελ. 2090 - 2095). Τὸ παράδειγμα αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ γιὰ νὰ τεκμηριωθῇ ἡ ἀποψή μου ὅτι ὠρισμένα πρόσωπα, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ γίνονται θρύλος, ἐμφανίζονται πλέον σὲ ὅλες τις ἀξιόλογες μάχες, ἀκόμη και σ' αὐτὲς ποὺ δόθηκαν μετὰ τὸ θάνατό τους.

6. Βλ. Caetani, *Annali*, σελ. 557.

7. Caetani, *Chronografia Islamica*, σελ. 149. Βλ. Hill, *History of the Arabs*, σελ. 155.

8. Sayf (Tabari, I, σελ. 2106 - 7).

9. Γιὰ τὴν θρυλικὴ αὐτὴ ἐκστρατεία τοῦ χριστιανοῦ βασιλεῦς Abraha τῆς Νότιας Ἀραβίας κατὰ τῆς Μέκκας τὸ 570, σύμφωνα με τὴν παράδοση — στὴν ὁποῖαν ἄλλωστε ἀναφέρεται και ἡ ὑπ' ἀρ. 105 sourat τοῦ Κοραίου (sourat al fil), βλ. λ. Fil και Abraha στὴν E.I. και λ. Arabie, στὸ D.G.H.E., στήλη 1249 - 1250.

ὁμολογεῖ: «D'ordinaire les historiens Arabes passent sous silence la seconde conquête, disant simplement qu'après la bataille du Yarmouk Abou Obaida marcha contre Kinnasrin et Antioche sans faire aucune mention de la reprise de Damas, de Balbek, d'Emèse etc. 1».

Ὁ Caetani δέχτηκε χωρίς συζήτηση τὰ πορίσματα τοῦ de Goeje καὶ ἀλλοίωσε (ὑποθέτω ἀσυναίσθητα) τὸ κείμενο τοῦ Baladhuri: παραφράζοντας τὸ δεύτερο χωρίο ποὺ ἀναφέραμε πρὶν πάνω (the bishop who had provided Khalid with food at the beginning of the siege), τὸ συμπλήρωσε: durante l'assedio il vescovo di Damasco che si era incontrato con Khalid al suo primo arrivo dell'Iraq, κλπ. 2. Καὶ ὁ Hill, μεταφράζοντας τὸν Baladhuri, τὸν συμπληρώνει: After the [second] conquest of Damascus 3.

Ἐξ ἄλλου, ἂν (ὅπως παραδίδουν ὁ μὲν ὄφωνα ὅλες οἱ πηγές καὶ ὅπως ἔχει γίνει γενικὰ παραδεκτὸ) ἡ μάχη τοῦ Yarmouk ἔκρινε πράγματι τὴν τύχη τῆς Νότιας Συρίας καὶ τῆς Φοινίκης, θὰ ἦταν παράλογο νὰ δοθῇ ὅταν πιά δλόκληρη ἡ ὕπαιθρος καὶ οἱ ὀχυρωμένες πόλεις βρίσκονταν στὰ χέρια τῶν Ἀράβων, ὅταν μεγάλα ἀστικά κέντρα καὶ ὀχυρὰ ὅπως ἡ Δαμασκός, ἡ Ἐμεσα καὶ παράλιες πόλεις ὡς τὴν Πάλτο εἶχαν χαθῆναι γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ὑποθέσωμε γιὰ μιὰ στιγμή πὼς ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, θὰ ἦταν παράλογο νὰ φέρῃ ὁ Ἡράκλειος τὸν στρατὸ τοῦ στὴν περιοχὴ τοῦ Yarmouk, διασχίζοντας ὅλες αὐτὲς τὶς κατεχόμενες ἀπὸ τοὺς Ἀραβες ἐπαρχίες. Ἡ μάχη θὰ δινόταν πολὺ βορειότερα, ἴσως κοντὰ στὴν Ἀντιόχεια. Ἡ ἀκόμη καὶ κοντὰ στὶς κλεισοῦρες τοῦ Ταύρου.

Γιὰ νὰ δοθῇ κάποια ἐξήγηση, δημιουργήθηκε ἡ θεωρία πὼς οἱ Ἀραβες ἀποσύρθηκαν δῆθεν ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες αὐτὲς καὶ ἀργότερα ἦλθαν καὶ τὶς κατέλαβαν γιὰ δευτέρη φορά 4. Γιὰ νὰ ἐνισχύσῃ ὁ Caetani τοὺς λόγους ποὺ ἔκαναν δῆθεν τὸν Ἡράκλειο νὰ δώσῃ μάχη στὸ Yarmouk, διατύπωσε καὶ μιὰ δεύτερη ὑπόθεση: ὅτι στὶς ἐπιχειρήσεις χρησιμοποίηθηκε ἴσως καὶ στόλος, ὁ ὁποῖος ἔφερε ἐνισχύσεις στοὺς Βυζαντινοὺς 5. Ἡ ἄποψη αὐτή, ἀπλὴ ὑπόθεση, πέρασε στὴν κωδικοποιημένη ἔκθεση τῶν ἐπιχειρήσεων, ὡς πραγματικὸ γεγονός· πρβλ. λ.χ. τὸν Hill 6.

1. De Goeje, *Syrie*, σελ. 111.

2. Caetani, *Annali*, 14ο ἔτ. Ἐγ., σελ. 363.

3. Hill, *Termination of Hostilities*, σελ. 64, ἀρ. 124.

4. Ὁ μόνος, ἀπ' ὅσο ξέρω, ποὺ ἐξέφρασε ἀμφιβολίες γιὰ τὴν «ἐνδοκλή λύση» τῆς διπλῆς κατακτῆσεως εἶναι ὁ Guillou (*Prise de Gaza*, σελ. 401).

5. Caetani, *Annali*, σελ. 585: «La concentrazione Greca nell'Urduun presuppone l'invio di molti rinforzi in Palestina per via di mare...».

6. Hill, *Termination of Hostilities*, σελ. 76.

Συμπεράσματα :

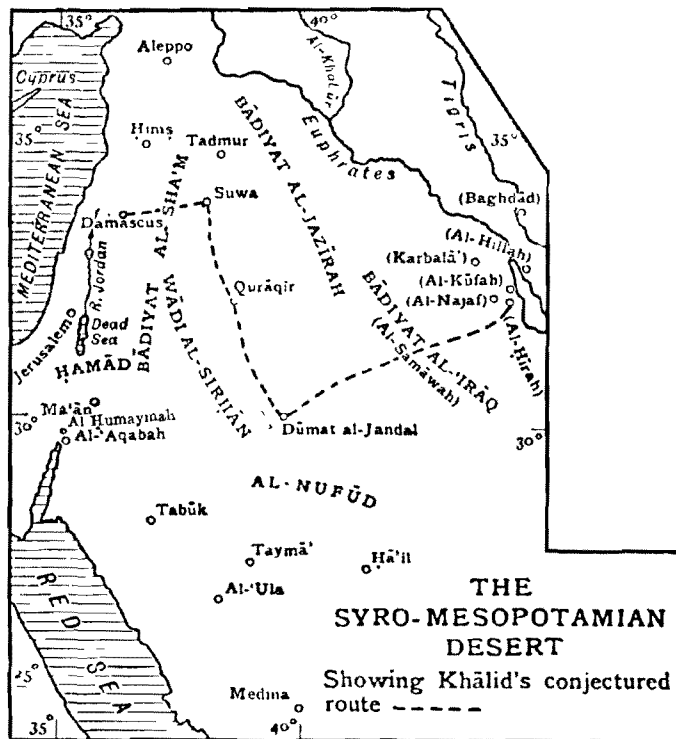
α') Οἱ πολλαπλῆς ἀφηγήσεις ἡμερῶν μάχης ἀπὸ διαφόρους ἝΑραβες συγγραφεῖς καὶ ἡ διαταραχὴ στὸ κείμενο τοῦ Baladhuri προκαλέσαν σύγχυση στοὺς μελετητῆς τῶν πρώτων ἀραβικῶν κατακτήσεων.

β') Ἔως ἔτου πραγματοποιηθῆ κριτικὴ ἔκδοσις καὶ ἀξιολόγησις τῶν ἀραβικῶν πηγῶν, μόνη ἀσφαλῆς πηγὴ γιὰ τὴν σωστὴ ἀποκατάστασις τῆς σειρᾶς τῶν γεγονότων παραμένει ὁ Θεοφάνης (σὲ συνδυασμὸ πάντοτε μὲ τις μαρτυρίες τοῦ Baladhuri καὶ τῶν ἄλλων πηγῶν).

γ') Ἡ θεωρία γιὰ τὶς δύο δῆθεν πολιορκίες καὶ καταλήψεις τῶν πόλεων δὲν εὐσταθεῖ.

δ') Ἡ ἀποφασιστικὴ μάχη τοῦ Ἰερμουχθᾶ (= Yarmouk) δόθηκε μᾶλλον, ὅπως παραδίδει ὁ Θεοφάνης, π ρ ο τ ο ὕ οἱ ἝΑραβες καταλάβουν τὴ Δαμασκὸ.

ἜΡΑΣ Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ

ΧΑΡΤΗΣ 3.—Ἡ θρυλικὴ πορεία (μὲ διακεκομμένη γραμμὴ) τοῦ Khalid ἀπὸ τὴν Ἱερουσὴλ Δαμασκὸ μὲς ἀπὸ τὴν ἔρημο, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσα μέχρι σήμερα ἀποψη (πρὸς παραπάνω, σελ. 18 κέ.). Ὁ χάρτης ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Hitti. *History of the Arabs*, σελ. 154.